

समाधीवरील अश्रू

स. प्र. सं. टाणें

त्रेपय चरित
स. नं. ७४८

REFBK-0008927

११/१२/२०१८

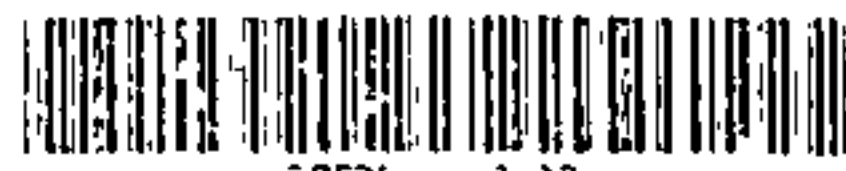
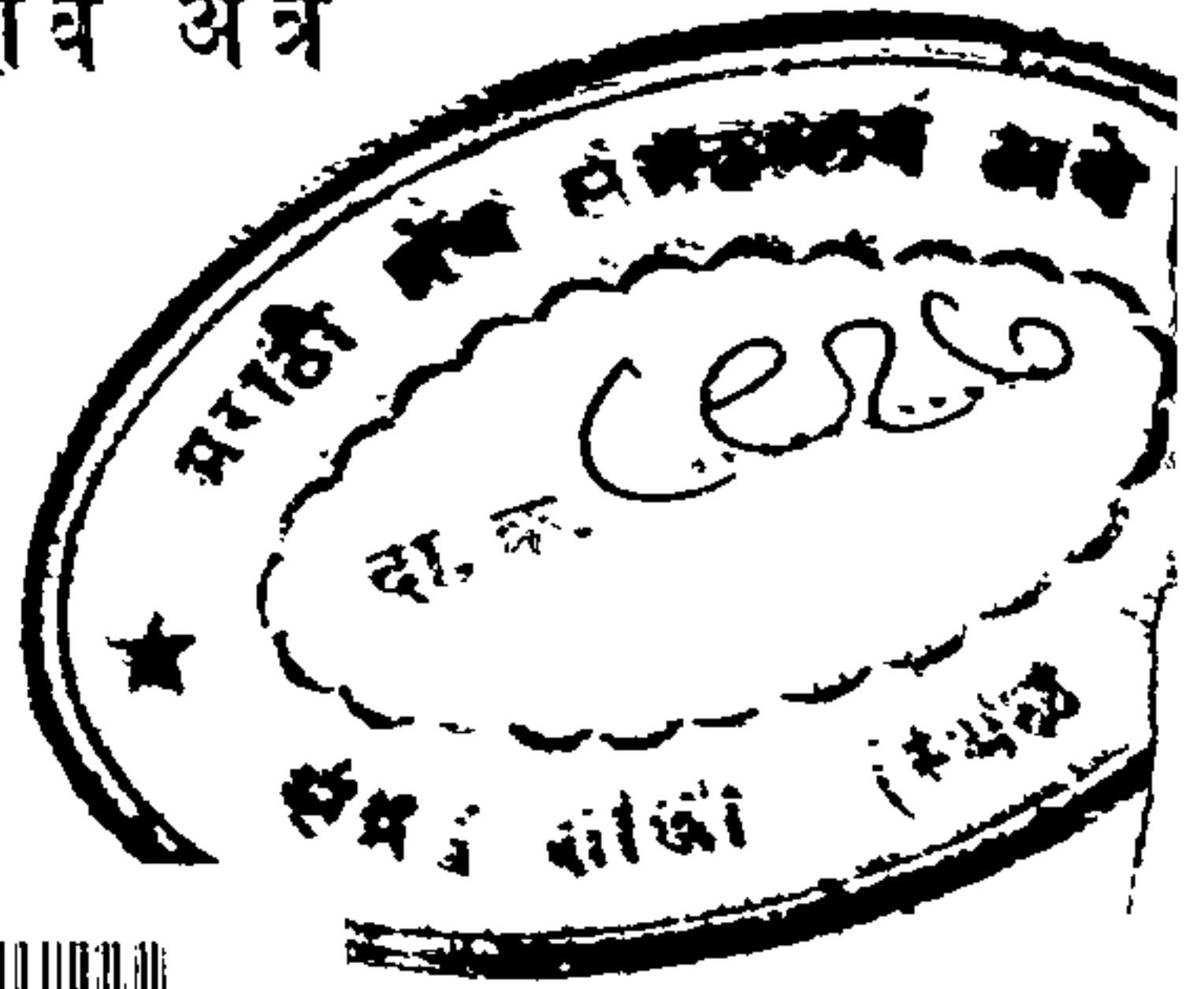
स मा धी व री ल अ श्रू

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्थळपत्र

अनुक्रम ... २०२०.२०.२० वि: ... २०२०.२०.२०

क्रमांक ... २०२०.२०.२० नों: दि: २०१९

प्रल्हाद केशव अत्रे

REFBK-0008927

प्रकाशन क्रमांक

१३४

प. पां. परचुरे प्रकाशन मन्दिर, मुंबाळी ४

मूल्य तीन रुपये

आवृत्ति पहिल्ती : १३ ऑगस्ट १९५६

(सर्वाधिकार प्र. के. अत्रे यांचे स्वार्थीन)

मुखपृष्ठ सजावट

केशव फडके

मुद्रक : वि. पु. भागवत, मौज प्रिंटिंग ब्यूरो, खटाववाडी, मुंबळी
प्रकाशक : ग. पां. परचुरे, ग. पां. परचुरे प्रकाशन मन्डिर, गोरेगांव
चाळ क्रमांक २, गिरगांव, मुंबळी ४

अनुक्रम

महात्मा गांधी अमर हो गये !
भारताच्या स्वातंत्र्याचा सरदार
हुतात्मा श्यामाप्रसाद मुखर्जी
मरहूम महमदअल्ली जिना
सहाराष्ट्राच्या सम्राटाचें निहात्मा गांधी अमर
'कमळा' काव्याचा कर्ता
मुत्यूचें चुंबन घेणारा
न विचारतां गेलेले
बालमनोवृत्तीचा
अर्थशतकाचा मा

१
एक
प्रकाश
पडला.
लोकांनीं अश्रु-
सांगितलें. चंदनाच्या
कण नू कण पंचमहा-
क्षेत्रांत त्रिवेणी संगमांत
थीत अन् सागरतीर्थीत
त्यांना अश्रूंची श्रद्धांजलि

आचार्य प्र. के. अत्रे - साहित्य

नाटकें	साखरपुडा
साष्टांग नमस्कार	वामकुक्षी
धरावाहेर	अंतर
अुद्यांचा संसार	मी कसा झालों ?
भ्रमाचा भोपळा	हंशा आणि टाळ्या
मी अुभा आहें !	हास्यकथा
पराचा कावळा	पत्रकार-अत्रे
वंदे भारतम्	चांगुणा (कादंबरी)
पाणिग्रहण	ललित वाङ्मय
जग काय म्हणेल ?	अत्रेअुवाच
अेकच प्याला	स्वराज्याचा अरुणोदय
कवडीचुंनक	निशिगंध
गुरुदक्षणा	दूर्वा आणि फुलें
वीरवचन	मराठी माणसें, मराठी मनें
वसंतसेना	मुद्दे आणि गुद्दे
अचारी	साहित्ययात्रा
	भ्रमंती
	पंचामृत
	समाधीवरील अश्रू
	पांच भावांची गोष्ट
	मोहित्यांचा शाप

मुद्रक : कथा

प्रकाशक : र

३

मह

भारती ग्रंथ संग्रहालय. ठाणे. स्थळमस्त.

शुक्रवार २०.१०.१९. . वि: ५.१९.१९.

क्रमांक ... ७२५ नों दि: २०/१०/१९

महाराष्ट्र गांधी अमर हो गये !

गांधीजी गेले. महात्माजी गेले. स्वातंत्र्याचे जनक गेले. तेरा दिवस झाले जाऊन त्यांना. तीस जानेवारीला सायंकाळीं भारताच्या राजधानींत प्रार्थनेच्या पवित्र भूमीवर हुतात्म्याचें वीरमरण आलें त्यांना. देशांत पेटलेल्या द्वेषाच्या कुंडांत अखेर त्यांच्याच प्राणाची आहुति पडली. मानवतेच्या प्रेमाखेरीज ज्या हृदयांत दुसरा कधीं विचारच स्फुरला नाहीं, तें कोमल हृदय शेवटीं माणसाच्याच हातून छिन्नविच्छिन्न झालें. जगाच्या कल्याणासाठीं परमेश्वरानें घडविलेली एक महान् कलाकृति एका उन्मत्त पशूनें फोडून टाकली. प्रेमाचा आणि शांतीचा प्रकाश विश्वासावर टाळणारा एक विराट दीपस्तंभ एका क्षणांत कोसळून खालीं पडला. दुसऱ्या दिवशीं यमुनेच्या तीरावर मावळत्या सूर्याला साक्षी ठेवून लाख लोकांनीं अश्रु-पूर्ण नेत्रांनीं गांधीजींच्या पार्थिव देहाला निरोप दिला. आणि 'महात्मा गांधी अमर आहेत' असें स्वर्गातील तेहतीस कोटी देवांना तेथून बजावून सांगितलें. चंदनाच्या सुवासिक ज्वाळांवर आरूढ होऊन त्यांच्या देहांतला तेजस्वी कण नू कण पंचमहा-भूतांमध्ये जाऊन मिसळला. उद्यां त्यांच्या अस्थि प्रयाग क्षेत्रांत त्रिवेणी संगमांत आणि त्यांचें चिताभस्म भारतामधील पवित्र सरितातीर्थांत अन् सागरतीर्थांत विसर्जन होत असतां या देशांतील कोट्यवधि जनता त्यांना अश्रूंची श्रद्धांजलि

अर्पण करील. झाला—या युगामधला एक महान् अवतार समाप्त झाला ! कसल्य, भयानक कालखंडामधून चाललों आहोंत आपण ! पांच महिन्यांपूर्वीच या महान् भारताचे तुकडे झाले आणि आतां त्या भारताचा भाग्यविधाता निघून गेला !

गेले तेरा दिवस सारें जग गांधीजींसाठीं अश्रू टाळीत आहे. पृथ्वीतलावर असा एकहि देश नसेल, असें एकहि राष्ट्र नसेल किंवा असा एकहि समाज नसेल कीं, गांधीजींच्या मरणामुळें ज्याच्या हृदयामध्यें दुःखाची कळ उठली नसेल. गांधीजींच्या क्रूर हत्येची वार्ता ऐकून जगामधल्या मोठमोठ्या राज्यांचे अधिपति, मोठमोठ्या राष्ट्रांचे अग्रणी, मोठमोठ्या धर्मपीठांचे आणि तत्त्वज्ञानाचे आचार्य शोकानें व्याकुळ होऊन गेले. आणि गांधीजींवर प्राणापलिकडे प्रेम करणारा त्यांचा भारतवर्ष तर त्यांच्यासाठीं गेले वारा दिवस एकसारखा धाय मोकळून रडतो आहे. लक्षावधि घरांतून, झोपड्यांमधून आणि शेतांमधून हृदयभेदक आक्रोश आणि हुंदके ह्यांच्यावांचून दुसरें कांहीं ऐकूंच येत नाहीं. दुःखानें लोकांना वेड लागायची पाळी आली आहे. जनतेच्या जीवनाचा ओघ गोठून अगतिक झाल्यासारखा दिसत आहे. गिरण्यांतल्या आणि कारखान्यांतल्या यंत्रांचीं चक्रे जागच्या जागीं स्थिर होऊन बसलीं आहेत. आगगाड्यांचीं धडधडतीं एंजिनें आणि गजबजलेले डबे शून्य मुद्रेनें रुळांवरून रेंगाळत आहेत. शहरांमधले रहदारीचे रस्ते आणि बाजारपेठा भकास चेहरे करून जेथल्या तेथें स्वस्थ बसलेल्या दिसत आहेत. नांगरावर हात ठेवून शेतकरी शेतांमध्ये निश्चल उभे राहिलेले आहेत. कामगारांच्या उचललेल्या हातांतले हातोडे तसेच वरचेवर अधांतरीं अडून बसले आहेत. मुलें आपले खेळ विसरून गेलीं आहेत. माणसांचें कामांत लक्ष उरलें नाहीं. कोणाला कशाचेंहि भान राहिलें नाहीं. गेले तेरा दिवस साऱ्या देशावर शोकाचें एक जाड शेवाळें थिजून बसल्यासारखें दिसत आहे.

जगानें आजपर्यंत अनेक महापुरुषांचीं मरणें पाहिलीं असतील—सम्राटांचीं पाहिलीं असतील, साधूंचीं पाहिलीं असतील, महापराक्रमी वीरांचीं पाहिलीं असतील. पण ज्याच्या मरणानें साऱ्या मानवतेला दुःख झालें, ज्याच्या मरणासाठीं अब्जावधि डोळ्यांनीं अश्रू गाळले असें जगानें पाहिलेले हें पहिलेंच मरण आहे. अर्ध्या जगावर राज्य करणाऱ्या राजराजेश्वराच्या मृत्यूसाठीं हि जग कधीं एवढें रडलें नसेल. ज्यांच्या नांवाचा उच्चार होतांच चारी खंडांतल्या कोट्यवधि लोकांच्या माना आज भक्तिभावानें वाकल्या जात आहेत, त्या परमेश्वरी प्रेषितांनाहि

अवतारसमाप्तीच्या समयीं अश्रूंच्या मौक्तिकांचा एवढा अवाढव्य नजराणा मिळाला नसेल. जें अलौकिक जीवन इतिहासानेहि पूर्वी कधीं पाहिलें नाहीं आणि जें अद्वितीय जीवन भविष्यकाळाला अनेक शतकांनंतरहि पाहावयाला मिळेल किंवा काय याचा संशय आहे, तें भाग्यशाली जीवन आरंभापासून अखेरपर्यंत जगाला साक्षी ठेवून या वर्तमानानें भारतवर्षाला दाखविलेलें आहे. सर्व जगाला प्रकाश देणारा सूर्य रोज संध्याकाळीं मावळतांना जगाला पाहावयाला मिळतो. पण-सर्व मानवतेला उष्णता आणि उजेड देणारा महापुरुष प्रकाशतांना आणि मावळतांना डोळ्यांनीं पाहण्याचें भाग्य युगायुगामधून एखादे वेळींच जगाला लाभतें. हा साक्षात्कार जगाला झाला म्हणूनच तें गांधीजींच्या वियोगानें आज इतकें विव्हल झालें आहे !

लेनिन, रूझवेल्ट, हिटलर, मुसोलिनी असे अद्वितीय पराक्रमाचे पुरुषोत्तम तर कालपरवां आपल्या डोळ्यांसमोर अस्तंगत झाले. त्याला कांहीं फार काळ लोटला नाहीं. लक्षावधि लोक त्यांच्यासाठीं रडले. नाहीं असें कसें म्हणावें ? पण साऱ्या जगानें कांहीं त्यांच्यासाठीं हुंदके दिले नाहींत. उलट त्यांच्या मरणानें पुष्कळांना समाधानच वाटलें. आपापल्या राष्ट्राच्या उद्धारासाठीं त्यांनीं अचाट पराक्रम केले, आणि ते पराक्रम करीत असतांना त्यांना आपल्या प्राणांचें बलिदानहि करावें लागलें. पण त्यांच्या कार्यांत आणि तत्त्वज्ञानांत आपलें कल्याण आहे असें एकमतानें जगाला मात्र कधींच वाटलें नाहीं. गांधीजींनीं आपल्या मृत्यूनें जन्माच्या दवेदारांनाहि रडावयाला लावले. मानवतेला तर आपला एक महान् मित्र गेल्यासारखें वाटत आहे. जगांतील दलितांना, गरिबांना आणि अनाथांना आपला एक पाठीराखा हरवल्यासारखें वाटत आहे. भारताला गांधीजींनीं स्वातंत्र्य दिलें म्हणून त्याला त्यांच्या मरणामुळें एवढें दुःख झालें आहे असें कोणी म्हणेल, पण बाकीच्या जगानें गांधीजींसाठीं कां बरें स्फुंदावें ? जगाला गांधीजींनीं काय दिलें ? शाश्वत सुखाचा आणि शांतीचा प्रकाश जगाला गांधीजींनीं देऊन ठेवला आहे. म्हणून कृतज्ञतेच्या भावनेनें जगाचे डोळे आज ओले झाले आहेत. आणि हा प्रकाश गांधीजींच्या अवतारावरुन अस्तंगत होण्याइतका दुर्बल नाहीं. त्या प्रकाशाचा अमर झोत त्यांच्यानंतर हजारां वर्षेपर्यंत मानवतेचा मार्ग उजळीत राहणार आहे. गांधीजी हे राष्ट्रपुरुष नसून ते विश्वपुरुष होते, हे जगाला आज पूर्णपणें पटलेलें आहे.

जगाला अवताराची कल्पना मान्य नसेल. पण हिंदु जनतेचा अवतारावर विश्वास आहे. प्रत्येक युगामध्ये मानवतेच्या कांहीं गुणांचा विकास होत असतो, आणि कांहीं गुणांचा न्हास होत असतो. न्हासाचा अतिरेक झाला म्हणजे मानवतेच्या प्रगतीचें चक्र गतेंत रूतून बसतें. म्हणून तिच्या उद्धारासाठीं परमेश्वराला अवतार घ्यावा लागतो. तें अवतारकार्य हा त्या युगाचा धर्म ठरतो. गेल्या शतकांत मानवतेच्या बुद्धीचा विकास झाला हें खरें. पण त्याचबरोबर तिच्या हृदयाचा अधःपात होण्यास प्रारंभ झाला. हिंसेच्या राक्षसानें तिच्या अंतःकरणांत प्रवेश करून तिच्या जीवनाचा तावा घेतला आणि तिची बुद्धिसंपदा मातीमोल करून टाकण्यास सुरुवात केली. चालू शतकांत मानवतेची ही हिंसावृत्ति इतक्या पराकोटीला जाऊन पोहोचली कीं तिच्यामधून जगाला ग्रासणारीं मोठमोठीं जुलमी साम्राज्ये निर्माण झालीं. आणि त्यांतून हिटलर-मुसोलिनीसारखे एकाहिपेक्षां एक भयंकर असे अक्राळ-विक्राळ हुकुमशहा प्रकट होऊन महायुद्धाचे प्रचंड वणवे जगभर पेटवण्याला त्यांनीं सुरुवात केली. पृथ्वीगोलाला लागलेल्या या आगीमध्ये सारी मानवजात भस्मसात् होते आहे काय असें भय निर्माण झालें. म्हणूनच हिंसेच्या या अग्निप्रलयामधून मानवतेचा उद्धार करण्यासाठीं तिला अहिंसेचा संजीवनी मंत्र देणारा महात्मा या युगामध्ये निर्माण करणें परमेश्वराला भाग पडलें. गांधीजी हे युगांतले अवतारी पुरुष होत आणि अहिंसा हा आजचा युगधर्म होय यांत मुळींच संशय नाही !

अहिंसेच्या या महर्षीला स्थंडिलावर मरण आलें हा कांहीं हिंसेचा विजय नाही. गांधीजींच्या देहाला ज्या क्षणीं हिंसेनें हात लावला त्याच क्षणीं ती मरून पडली. गांधीजी मेले नाहीत. हिंसा मेली. गांधीजी आणि त्यांची अहिंसा अमर झाली. जगाच्या अंतापर्यंत अमर झाली. दोन महायुद्धे झालीं. रक्ताच्या नद्या वाहल्या. भारताची फाळणी झाली. लक्षावधि लोकांची हत्या झाली. पण एवढा प्राणनाश होऊनहि जगांत हिंसेची एवढी कधीं बदनामी झाली नाही, जेवढी गांधीजींच्या मृत्यूनें आतां झाली. हिंसेनें जगाचें काळीजच जेव्हां हिरावून नेलें तेव्हां हिंसेचें अघोरी स्वरूप जगाला कळून आलें. आतां मान वर करून उजळ माथ्यानें आणि फुशारकीनें हिंसेला माणसाच्या समाजांत कधींहि फिरतां येणार नाही. हिंसेच्या पराक्रमाचीं आणि सामर्थ्याचीं स्तोत्रे मोठमोठ्या गर्जना करून कोणालाहि या जगांत आतां म्हणतां यावयाचीं नाहीत. गांधीजींच्या आयुष्यांत

जी अहिंसा पुष्कळांना दुबळी वाटली आणि ज्या अहिंसेचें कित्येकदां हसू झालें, त्या अहिंसेचें देदीप्यमान आणि प्रखर स्वरूप अखेर गांधीजींच्या मरणांत प्रकट झालें. अहिंसेमध्ये केवढें सामर्थ्य आहे हें बंदुकीच्या गोळ्या आपल्या उघड्या छातीवर निर्भयपणें झेलून गांधीजींनीं जगाला दाखविलेलें आहे. कोणत्या शूरांची, कोणत्या वीरांची, कोणत्या सैनिकांची आणि कोणत्या सेनापतींची अशा मरणाला तोंड देण्याची छाती आहे? अहिंसा भ्याड आहे, अहिंसा दुर्बल आहे, असें म्हणण्याची कोणाला आतां हिंमत आहे? हजारों लोकांना मारून स्वतःचे प्राण शाबूत ठेवण्याला जी शिकविते ती हिंसा शूर म्हणावयाची कीं हजारों लोक वांचावेत म्हणून जी स्वतःच्या प्राणाचें बलिदान करावयाला सांगते ती अहिंसा शूर म्हणावयाची? छे, छे, अहिंसेचा एवढा मोठा विजय आजपर्यंत जगांत कधीं झालेला नसेल. गांधीजींच्या पवित्र रक्तानें भरलेलीं तीं काषाय वस्त्रें अहिंसेची पताका कल्पांतापर्यंत या विश्वावर फडफडत ठेवतील यांत मुळींच संशय नाही !

चिलखतानें, शिरस्त्राणानें, तरवारानें, पिस्तुलानें किंवा बंदुकीनें का माणसांच्या प्राणांचें रक्षण होतें? अलोट शरीरबळ कमावून ठेवलें म्हणजे का माणूस मृत्यूपासून निर्भय होतो? उभ्या अडक्याहत्तर वर्षांत गांधीजी मृत्यूला कधींच भ्याले नाहीत. कोणाकडूनहि त्यांनीं आपल्या प्राणांचें रक्षण कधीं करून घेतलें नाही. आठ सालीं दक्षिण आफ्रिकेंत मीर आलम पठाणानें त्यांच्या डोक्यावर लाठीचे प्रहार करून त्यांना मृत्यूच्या उंबरठ्यापर्यंत ओढित नेलें. तरी देखील ते मृत्यूला भ्याले नाहीत. शुद्धीवर येतांच 'मीर आलमला मुक्त करा!' हीच देववाणी पहिल्यांदा त्यांच्या तोंडून बाहेर पडली. ते शब्द ऐकतांच मीर आलम त्यांच्या पायांवर कोसळून पडला आणि एखाद्या मुलाप्रमाणें रडूं लागला. एवढी मोठी ब्रिटिश साम्राज्यसत्ता. कायसर आणि हिटलर देखील तिनें धुळीला मिळविले. पण सत्तावीस वर्षांच्या झगड्यांत या बलाढ्य साम्राज्यशाहीचें एकदां देखील गांधीजींना कधीं भय वाटलें नाही. तिच्या तोफांची, तिच्या बंदुकीची, तिच्या तुरुंगाची आणि लाठ्यांची क्षणभरहि त्यांनीं कधीं परवा केली नाही. मग मृत्यूची त्यांना काय कदर वाटणार? उलट, प्राणांतिक उपोषणें करून आपण होऊनच त्यांनीं मृत्यूला भेटण्याचा कित्येक वेळां प्रयत्न केला. त्रेचाळीस सालांच्या उपोषणाचे वेळीं तर आगाखान वाड्यांत ब्रिटिश सरकारनें त्यांच्याकरितां चंदनाची

चिता देखील रचून तयार ठेविली होती. पण मृत्यूच घाबरून मार्ग पळाला आणि त्याने आपल्या भूतमहालाचे दरवाजे बंद करून घेतले, तेव्हां गांधीजींना नाइलाजाने परत फिरावे लागले. मृत्यूच्या छातींत धसका उत्पन्न करणारी या पृथ्वीतलावरची अहिंसा ही एकच अद्भुत शक्ति आहे हे गांधीजींनी आता जगाला सिद्ध करून दाखविलेले आहे.

स्वतंत्र भारताच्या राजधानीत शेकडों लोकांच्या समक्ष स्वातंत्र्याच्या जनकाचा खून दिवसाढवळ्या कसा होऊ शकतो याचे पुष्कळांना आश्चर्य वाटते. त्यांचे रक्षण करण्यासाठी शेकडों गुप्त पोलीस त्यांच्याभोवतीं का उभे केले नाहीत, असा सवाल पुष्कळ विचारतात. पण असा प्रश्न विचारणाऱ्यांना गांधीजींच्या महान् जीवनाचे रहस्यच मुळीं कळले नाही असे म्हणावयाला हवे! ज्यांनी आतांपर्यंत भारताच्या प्राणांचे रक्षण केले त्यांच्या प्राणांचे कोण रक्षण करू शकणार? ते माणसांचे काम नाही. ते परमेश्वराचे काम आहे. मृत्यूचे भय तुम्हांआम्हांला. भ्याडांना, नामदींना मृत्यूचे भय. ज्यांचे नांव उच्चारतांच मृत्यूदेखील थरथरां कांपतो, त्यांना मृत्यूचे भय कसे वाटणार? गेल्या वर्षापासून जातीय द्वेषाच्या काळ्याकुट्ट रेड्यावर बसून मृत्यु या देशामधून उघडपणे वावरू लागला होता. आणि देशाची फाळणी झाल्यापासून तर एखाद्या दारू पिऊन झिंगलेल्या खुनी मद्याप्रमाणे तो खांद्यावर कुन्हाड धरून लांब लांब टांगा टाकीत टाकीत देशामधून राजरोसपणे फिरू लागला होता. आज पश्चिम पंजाबांत, परवां सिंधमध्ये, तर तेरवां पूर्व बंगालांत, असा देशभर त्याने जणुं कत्तलखानाच उघडलेला होता. इतके रक्त पिऊन बेहोष झाल्यामुळेच त्याला वीस जानेवारी रोजी गांधीजींच्या प्रार्थनेच्या सभेत येण्याची पहिल्यांदा छाती झाली. पण गांधीजींच्या जवळ येण्याचे धैर्य काहीं त्याला झाले नाही. त्यांच्यापासून चाळीस यार्ड अंतरावर तो आदबीने एका भिंतीला टेकून उभा राहिला. गांधीजींच्या प्रार्थनेचे शब्द त्याच्या कानीं पडले मात्र. त्याची खुनी धुंदी एकदम उतरली आणि हातांतला बाँब जागच्या जागी फेकून देऊन तो एकदम पळून गेला. तथापि, आपल्या भ्याडपणाची त्याला लाज वाटली म्हणूनच कीं काय, भावलपूर संस्थानांत, आणि गुजरात स्टेशनवर जाऊन पुन्हा तो रक्ताचे हौदचे हौद पिऊन आणि बेफाम होऊन तीस तारखेला दिल्लीला परत आला, आणि गांधीजींच्या प्रार्थनेच्या वाटेवर दबा धरून बसला. गांधीजींची प्रार्थना ऐकण्याची त्याची छातीच नव्हती. तथापि, मनाच्या

तशा हिंस्र स्थितींतहि गांधीजींच्या पवित्र पायांना प्रथम त्यानें हात लावला आणि मगच त्यांच्या अंगावर त्यानें आपला खुनी हात उचलला. मृत्यूला देखील गांधीजींना वंदन करावें लागलें हा गांधीजींनीं चमत्कार करून मृत्यूवर विजय मिळविला. गांधीजी हे जिवंतपणीं महात्मा होते, पण आतां ते मृत्युंजय झाले ! गांधीजींना मारण्यासाठीं एखाद्या दरोडेखोराप्रमाणें मृत्यूला लपत छपत यावें लागलें हाच मृत्यूचा खरा पराभव आहे. गांधीजींना मारणें हें अतिशय सोपें काम होतें. पंतप्रधान खेर म्हणाले त्याप्रमाणें, ' बागेंत शिरून सहज एखादें फूल तोडावें तितकें तें सोपें होतें.' पण त्यासाठीं मृत्यूनें एवढीं कारस्थानें कशाळ केलीं ? मृत्यु गांधीजींना भ्याला हेंच खरें.

गांधीजींचें जीवन जसें अद्भुत होतें तसें त्यांचें मरणहि पण विलक्षणच म्हटलें पाहिजे. असें मरण त्यांना येईल असें कोणालाहि वाटलें नव्हतें ! हिंदु माणूस जास्तींत जास्त शंभर वर्षे जगण्याची इच्छा धरतो. पण गांधीजींना सव्वाशें वर्षे जगण्याची आकांक्षा होती. आणि तेरा जानेवारीला सुरू केलेलें आपलें शेवटचें उपोषण पूर्ण केल्यानंतर तर त्यांनीं एकशेंतेहतीस वर्षे जगण्याचा निर्धार केला होता. दीर्घ जीवनाचा इतका विश्वासपूर्ण निश्चय देवांनादेखील करतां आला असता किंवा काय याची शंका आहे. पण तो निश्चय प्रकट झाल्यानंतर अवघ्या बारा दिवसांनींच गांधीजी आपली जीवनयात्रा संपवून या जगांतून चालते झाले. गांधीजींनीं आपल्या ह्यातींत हिमालयाएवढे पराक्रम आणि चुका करून आपल्या उपासकांची जशी तिरपीट उडवून सोडली, त्याचप्रमाणें आकस्मिक मरणाच्या आघातानें त्यांनीं आपल्या असंख्य भक्तांची अतिशय दाणादाण उडवून सोडली आहे. हिमालय कितीहि उंच असला तरी त्याला शिखर आहे. महासागर कितीहि खोल असला तरी त्याला तळ आहे. समुद्राला कितीहि भरती आली तरी त्याच्या किनाऱ्याची सीमा ठरलेली आहे. पण युगप्रवर्तक महापुरुषाच्या निधनानें जगाला जें दुःख वाटतें त्याला तळ नाही, खोली नाही, आणि सीमा नाही. कुटुंबांतील आत्त माणूस किंवा समाजातील कर्ता पुरुष मरण पावला म्हणजे त्या प्रसंगीं दुःख कसें व्यक्त करावयाचें हें सर्वांना माहित आहे, पण युगायुगामध्ये जो माणूस एखादे वेळींच जन्माला येतो त्याच्या निधनाबद्दल जगानें शोक तरी कसा करावयाचा, आक्रोश तरी किती करावयाचा आणि अश्रूंचे धवधवे तरी किती सांडायचे ?

महापुरुषाच्या मरणाबद्दल दुःख कसें प्रकट करावें ह्याचें शास्त्र कांहीं कुणीं लिहून ठेवलेलें नाहीं. ती कांहीं वारंवार घडून येणारी गोष्ट नाहीं. तथापि, अवतारी पुरुषांच्या अवसानांच्या वेळीं सामान्य पद्धतीची रडारड आणि आरडाओरड करणें हें त्या प्रसंगाच्या गांभीर्याचो आणि पावित्र्याची शुद्ध विटंबना करण्यासारखें आहे. हा त्या महात्म्यांचा अपमान आहे. गांधीजींना ज्या तऱ्हेनें मरण आलें, ती हृदय-भेदक घटना तर खरीच. पण महान् जीवनाचा तो कांहीं शोचनीय शेवट नव्हे. करुणरस निर्माण करणाऱ्या दुःखान्त नाटकाचा तो कांहीं अखेरचा प्रवेश नव्हे. लढतां लढतां धारातीर्थीं पतन पावणाऱ्या वीराचें मरण हा काय रडण्याचा विषय आहे ? ज्या मरणानें गांधीजींना अमर पदावर नेऊन बसविलें आणि चिरंजीव केलें, त्या मरणाबद्दल शोक करीत बसणें वेडेपणाचें आहे. प्राणांतिक उपोषणांत गांधीजींना अंथरुणावर पडल्या पडल्या हळूहळू मरण आलें असतें तर तें मात्र त्यांच्या आयुष्याचें शोचनीय पर्यवसान झालें असतें. पण अष्ट्याहत्तर वर्षांचा हा वृद्ध भीष्माचार्य पिस्तुलाच्या गोळ्या फुलाप्रमाणें आपल्या छातीवर झेलून आपल्या शत्रूवर विजय मिळवतो हा तुम्हीं-आम्हीं रडण्याचा विषय नसून एखाद्या व्यासानें आणि वाल्मीकीनें महाकाव्य रचण्याच्या योग्यतेचा तो पराक्रम आहे. शेक्सपीअरला किंवा कालिदासालाहि आपल्या नाटकांतील अलौकिक नायकाच्या आयुष्याचा शेवट इतका नाट्यपूर्ण रीतीनें करतां आला नसता. गांधीजींचें मरण हा विषाद मानीत बसण्याचा प्रसंग नाहीं. दृष्टि अंतर्मुख करून त्यांच्या जीवनप्रवाहाच्या अवाढव्य विस्ताराचें शांतपणें अवलोकन करण्याची ही घटिका आहे. गांधीजींच्या मृतदेहा-शेजारीं सबंध रात्रभर एकसारखी जमिनीकडे दृष्टि लावून सरदार बल्लभभाई पटेल पुतळ्यासारखे निश्चेष्ट बसलेले होते. त्यांच्या डोक्यामधून गांधीजींच्या जीवनाचे केवढे मोठे देखावे आणि चित्रपट सरकत असले पाहिजेत त्या वेळीं ! महापुरुषांच्या मरणाबद्दल सुन्न माणसांनीं असें दुःख करावयाला हवें. ती कांहीं वैयक्तिक आपत्ति नाहीं. राष्ट्राच्या आयुष्यांतली ती एक रौद्र ऐतिहासिक घटना आहे !

गांधीजींच्या जीवनाची कशाशीं तुलनाच करावयाची झाली तर ती केवळ गंगानदीच्या प्रवाहाशींच करतां येईल. हिमालयामध्यें उगम पावल्यापासून तों वंगालच्या सागरामध्यें विलीन होईपर्यंत गंगेच्या वेगांत, विस्तारांत आणि वैभवांत केवढी विविधता निर्माण झालेली दिसून येते. मानससरोवरांतून बाहेर पडणाऱ्या लहानशा स्फटिक-प्रवाहाला सागरासमीप येईपर्यंत केवढें भव्य धवल

आणि विशाल स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. हजारों मैलांच्या गंगेच्या प्रवासांत किती जलप्रवाह आणि किती सरिता तिच्या जीवनांत येऊन एकरूप झालेल्या आहेत. पर्वताच्या कड्यावरून आणि खडकांवरून वेगानें उड्या घेत उतरणारें तिचें पाणी सपाट भूप्रदेशावर संध आणि स्थिर झाल्यानंतर किती असंख्य लोकांच्या जीवनांत तिनें सुख, शांति आणि समृद्धि निर्माण केलेली आहे! पुढें पुढें तिचें पात्र जसजसें प्रगल्भ आणि विशाल होत गेलें, तसतसें तिचें पावित्र्य आणि वात्सल्य एकसारखें वाढतच गेलेलें आहे. आणि त्यामुळें लक्षावधि लेकरांना अंगाखांद्यांवर खेळवणाऱ्या महम्मंगल मातेची महती तिला शेवटीं प्राप्त झालेली आहे. गंगेचा हा भूगोल आणि इतिहास लक्षांत आणला म्हणजे अष्ट्याहत्तर वर्षांपूर्वी पोरबंदर येथें कर्मचंद गांधींच्या पोटी जन्माला आलेला एक चिमुकला बालक आणि पंचावन्न वर्षांपूर्वी पोट भरण्यासाठीं दक्षिण आफ्रिकेंत भटकत गेलेला एक वेकार वॅरिस्टर हा गेल्या तीस वर्षांच्या अवधींत कोट्यवधि जीवन्मृतांना जागृत करून त्यांना स्वातंत्र्याची संजीवनी पाजणारा राष्ट्रपिता महात्मा गांधी कसा झाला हें कळून येण्यासारखें आहे. या तीस वर्षांत भारत-वर्षाचें जीवन गांधीजींच्या जीवनाशीं इतक्या सूक्ष्म आणि विविध तऱ्हेनें समरस झालेलें आहे कीं, गांधीजींच्या चरित्राला एखाद्या महासागराचें स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. गांधीजींनींच एके टिकाणीं म्हटलेलें आहे कीं; “गंगेचा प्रवाह जसजसा वाहात जातो, तसतसे त्याला निरनिराळे ओघ येऊन मिळतात आणि मुखापाशीं गंगेचें पात्र इतकें विस्तीर्ण होतें कीं, त्यांतून नदीचा शेवट कोठें आहे आणि समुद्राचा आरंभ कोठें आहे हें कळेनासें होतें.” काळाच्या सागरांत गांधीजींचें जीवन आज विसर्जन होत असतांना भारतवर्षाचें जीवन कोणतें आणि गांधीजींचें जीवन कोणतें, हें एकमेकापासून अलग करून पाहणें आतां अशक्य आहे. भारताचें जीवन तेंच गांधीजींचें जीवन आणि गांधीजींचें जीवन तेंच भारताचें जीवन असें अद्भुत अद्वैत आज दोघांमध्ये निर्माण झालेलें दिसून येतें.

कोट्यवधि शेतकऱ्यांचा आणि खेडवळांचा हा देश—तेहतीस कोटी देवांची पूजा करणारा देवभोळा देश. पण गेल्या तीस वर्षांत तो आपल्या देवांनादेखील विसरून गेला, आणि गांधीजींचें भजन करायला लागला. जागोजाग गांधीजींचीं देवळें त्यानें बांधलीं नाहीं इतकेंच, पण देशांतलें प्रत्येक घर आणि झोपडी गांधीजींचें देऊळ झालें. प्रत्येकाचें हृदय हें गांधीजींचें राऊळ बनलें. देवळां-

मधला देवांचा जयजयकार थांबला; आणि मैदानावर गांधीजींच्या नांवाचा जयजयकार सुरू झाला. स्वर्गांतल्या देवांना देखील वैषम्य वाटलं असेल. ते खाली पृथ्वीतलाकडे टक लावून एकसारखे पाहात बसले असतील. आणि विचारीत असतील कीं, या देशांतल्या माणसांना आमच्या नांवाचा देखील विसर पाडणारा हा कोण अद्भुत माणूसदेव किंवा देवमाणूस या देशांत एकदम निर्माण झालेला आहे? शेषशायी विष्णूच्या पायाशीं बसलेली लक्ष्मी पाय दाबण्याचें आपलें काम थांबवून उद्गारली असेल कीं, “देवाधिदेवा, या भारतांतल्या लोकांना वेड लागलें आहे कीं काय? आजपर्यंत आमची म्हणजे लक्ष्मीनारायणाची पूजा करणारे हे लोक एकाएकीं डोकें फिरल्याप्रमाणें या दरिद्री नारायणाच्या भजनीं काय लागले आहेत?” अंगाला राख फासून स्मशानांत एखाद्या झाडाखालीं आपल्या गणांच्या घोळक्यांत सदैव बसणाऱ्या भोळ्या शंकराच्या पायांवर डोकें ठेवून पार्वती ओशाळा चेहरा करून म्हणाली असेल कीं, “भगवन्, आपला हा उघडावाघडा अवतार बघून आजपर्यंत मी तुम्हांला हिणवीत होतें. भारतवर्षांत तुम्हांला मिळालेल्या ह्या जोडीदाराच्या पायावर तेथील जनता भक्तिभावानें लोटांगणें घालत असलेली बघून मी माझें बोलणें सपशेल मागें घेतें. मला क्षमा करा!” देवादिकांना देखील कोडें पडलें असेल.

ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनाहि गांधीजींचें कोडेंच पडलें. ते म्हणत, “अर्ध्या जगावर राज्य करणारे आम्ही—आमच्या साम्राज्यावर जो सूर्य कधीं मावळत नाही, त्या सूर्याला गिळूं पाहणारा अस्थिपंजर हनुमान या हिंदुस्थानांत निर्माण झालेला आहे!” गोऱ्या जगालाहि गांधीजींचें कोडेंच पडलें. पण त्यानें त्याच्यावर विचारच करावयाचें मुळीं सोडून दिलें. उपेक्षेनें मान उडवीत तें म्हणालें, “ठाऊक आहे. हिंदुस्थान हा बोलूनचालून जादुगारांचा आणि मांत्रिकांचा देश आहे. त्यांपैकींच कोणी तरी किमया, नजरबंदी करणारा हा एक वस्ताद नंगा फकीर प्रकट झाला असावा. दुसरें काय?” जगांत सर्वांना गांधीजींचें कोडें वाटून राहिलें. पण भारतांतल्या जनतेला मात्र गांधीजींचें कोडें कधींच वाटलें नाही. उलट गांधीजींकडे बघतांना दीडशें वर्षे अडून पडलेलें स्वातंत्र्याचें कोडें आपोआप एकदम सुटल्यासारखें जनतेला वाटलें.

आणि तसें गूढ आणि कूट असें गांधीजींच्या जवळ कांहींच नव्हतें. गंगाजळाप्रमाणें गांधीजींचें जीवन शुभ्र आणि निर्मळ होतें. स्फटिकाप्रमाणें त्यांची बुद्धि

महात्मा गांधी अमर हो गये अनुक्रम 2000... वि. 4/1/21...

स्वच्छ आणि तेजस्वी होती. त्रिलोरी मिगाप्रमाणे त्यांचे अंतःकरण लखिलखित आणि पारदर्शक होते. लोकांपासून लपवून ठेवण्यासारखे गांधीजींजवळ कांहींच नव्हते. सूर्यप्रकाशासारखे गांधीजींचे बोलणे आणि वागणे लखलख आणि मोकळे होते. गांधीजींच्या त्रिन्हाडाला मिती नव्हत्या आणि दारेंहि नव्हतीं. उघड्या चव्हाट्यावर त्यांनीं आपला संसार मांडून ठेवलेला होता. डोंगर दूर असतात म्हणून ते साजरे दिसतात. तारे उंच असतात म्हणून ते तेजस्वी दिसतात. असा दूरपणा किंवा दुजाभाव गांधीजींजवळ लोकांना कधींच वाटला नाही. आपल्या अंगणामधलाच हा हिमालय आहे. आपल्या आढ्यावर बसून चमकणाराच हा एक चंद्र आहे असे प्रत्येकाला वाटे. जवळपणामुळे किंवा परिचयामुळे वस्तूंचा मोठेपणा कमी होतो असा समज आहे. हा समज गांधीजींनीं खोटा ठरविला. आपल्या कुटुंबांतल्या माणसांपेक्षां लोकांना ते अधिक जवळचे वाटत. अतिपरिचय हाच मुळीं त्यांच्या मोठेपणाचा पाया आहे. आजपर्यंत या देशांत होऊन गेलेल्या कोणत्याहि महान् विभूतींजवळ जनतेला एवढा आपलेपणा कधीं वाटला नसेल. कांहीं साधु आणि संत उणे केले तर या देशांतले कोणतेहि पूर्वीचे पराक्रमी वीर, बुद्धिमान्, तत्त्वज्ञानी आणि लोकप्रिय समाजसेवक जनतेच्या जीवनाशीं गांधीजीं- एवढे एकरूप झालेले आढळणार नाहीत! जनताजनार्दनाच्या निःसीम उपासने- मधून आणि उत्कट भक्तिभावनेमधूनच गांधीजींच्या संन्यासी जीवनाची आणि व्यक्तिमत्त्वाची उत्क्रांति झाली. राज्यकर्त्यांची विलायती विद्या, संस्कृति आणि वेशभूषा हीं स्वदेशांतील जनतेशीं समरस होण्याच्या मार्गामध्ये जशीं जशीं आड येऊं लागलीं, तसा तसा त्या त्या गोष्टींचा गांधीजी धैर्याने त्यागच करीत गेले. त्यांनीं बूट फेकला, कोट फेकला, विजार फेकून दिली, अंगरखा काढून टाकला. काठेवाडी फेटा झुगारून दिला. एका फेऱ्यांत दहा टोप्या होतात, म्हणून टोपी घालायला सुरुवात केली. पुढें ती टोपीहि काढून टाकली. सदरा सोडला. आणि कमरेला हातभर पंचा गुंडाळून ते राष्ट्रसमोर—नव्हे, जगासमोर—उघडी छर्ती करून उभे राहिले. तेव्हां सात लक्ष खेडेगांवांमध्ये राहणाऱ्या कोट्यवधि जनतेची खात्री झाली कीं, आपल्याप्रमाणें झोपडींत राहणारा, चरख्यावर सूत कांतणारा, शेळीचें दूध पिणारा, कमरेला पंचा लावून आणि डोक्यावर वीतभर फडके टाकून आपल्याप्रमाणेंच उन्हातान्हांतून उघड्यानें हिंडणारा हाच आपला आणि आपल्या देशाचा तारणहार आहे. आणि त्याचरोबर 'महात्मा गांधी की जय!' अशा

हर्षाच्या आरोळ्या कोटि कोटि मुखांतून एकदम देशामध्ये उमटल्या !

गरिबांबद्दल, दलितांबद्दल आणि दुःखितांबद्दल अथांग प्रेमाचा आणि सहानुभूतीचा सागर हेलावत होता गांधीजींच्या हृदयांत. त्या माणुसकीच्या उत्कट भावनेमधूनच त्यांच्या जीवनांतलें सारें सामाजिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञान निर्माण झालें. गरिबांच्या हालअपेष्टा त्यांना ब्रवत नसत. दलितांची छळणूक त्यांना पाहवत नसे. दुःखितांचे सुस्कारे आणि हुंदके त्यांना ऐकवत नसत. धर्माच्या, वर्णाच्या आणि पैशाच्या तत्वावर कोणत्याहि समाजाची विषम विभागणी व्हावी आणि वरिष्ठ वर्गानें कनिष्ठावर राजरोसपणें जुलूम करण्याची मिरासदारी मिळवावी किंवा एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्रचें स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन तेथील जनतेवर वर्षानुवर्ष जनावराचें जिणें लादावें हें गांधीजींच्या भूतदयेला कधींहि सहन होण्यासारखें नव्हतें. सत्तेच्या, संपत्तीच्या आणि साम्राज्याच्या अनावर हव्यासामुळे पृथ्वीतलावर माणसाचा नरक निर्माण होतो, हा भेसूर देखावा त्यांनीं वयाच्या तेविसाव्या वर्षी दक्षिण आफ्रिकेंत जेव्हां स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहिला तेव्हां त्यांचा हृदयस्थ पुरुषोत्तम एकदम जागा झाला. आणि त्यानें त्यांच्या अंगावरचा पोटभरू बॅरिस्टरीचा झगा एकदम भिरकावून देऊन व त्यांच्या हातांत मानवतेचें वकीलपत्र देऊन त्यांना सांगितलें कीं, “यापुढें जगांतील गरिबांच्या आणि गुलामांच्या उद्धारासाठीं झगडणें हाच तुझ्या उपजीविकेचा व्यवसाय ! अन् दलितांच्या, दुःखितांच्या डोळ्यांमधले अश्रू पुसणें हाच तुझ्या जीवनाचा धर्म !” त्याच क्षणीं बॅरिस्टर गांधींची आकृति विरघळून अंतर्धान पावली आणि तिच्यामधून महात्मा गांधींचा तेजस्वी अवतार प्रकट झाला. मोहनदास करमचंद गांधी हे जरी हिंदुस्थानांत जन्माला आले असले तरी महात्मा गांधींचा जन्म मात्र दक्षिण आफ्रिकेंत झाला, असेंच इतिहासाला नमूद करावें लागेल. ज्या गंगोदकाच्या अमृतधारांखालीं सतत तीस वर्षे न्हाऊन हा भारतवर्ष धन्य आणि मुक्त झाला, त्याच्या गंगोत्रीच्या दर्शनासाठीं आपल्याला दक्षिण आफ्रिकेंतल्या नाताळाचीच यात्रा करून यावें लागेल.

भारतीय स्वातंत्र्याच्या युद्धांत ब्रिटिश साम्राज्यशाही नष्ट करण्यासाठीं तिच्या अंगावर गांधीजींनीं ‘सत्याग्रह’ नांवाचें जें पाशुपतास्त्र पुन्हा पुन्हा सोडलें त्याची प्राप्ति त्यांना प्रथम दक्षिण आफ्रिकेंतच झाली. हें शस्त्र प्राप्त करण्यासाठीं त्यांना त्या ठिकाणीं जी घोर तपश्चर्या करावी लागली आणि ज्या प्रखर अग्निदिव्यांतून

त्यांना जावे लागले, त्याची आठवण झाली की अंगावर शहारे उभे राहतात. डोक्यावर हिंदु पगडी घालून डरवानच्या कोर्टात पहिल्या दिवशी त्यांनी पाऊल ठेविले नाही तोंच मॅजिस्ट्रेटने त्यांचा अपमान करून त्यांना कोर्टातून हाकून दिले. डरवानहून प्रिटोरियाला जातांना आगगाडीच्या पहिल्या वर्गात बसून ते चालले असतां वाटेत एका स्टेशनावर गोऱ्या शिपायांनी त्यांना धक्के मारून डब्याबाहेर ढकलून दिले. घोड्याच्या शिग्रामामधल्या गोऱ्या उतारुंनी त्यांना लाथाबुक्क्यांनी झोडपून चालत्या गाडीतून बाहेर ढकलण्याचा प्रयत्न केला. पण 'मनगट तुटले तरी दांडा सोडायचा नाही' अशा निर्धाराने ते गाडीच्या पितळी दांडीला धरून मार खात तसेच लोंबकळत राहिले. डरवानच्या बंदरावर बोटीतून एकदां खाली उतरतांच गोऱ्या गुंडांच्या जमावाने त्यांच्यावर अंड्यांचा आणि धोंड्यांचा जबर मारा केला. त्या प्राणघातक हल्ल्यामधून शिकस्तीनेच त्यांचे प्राण बचावले. जोहान्सबर्गच्या नोंदणी-कचेरीसमोर मीर आलम पठाणाने त्यांच्या डोक्यावर सोऱ्याचा प्रहार करून त्यांचा जवळ जवळ कपाळमोक्षच केला होता. आत्म-क्लेशाची एवढी खडतर तपश्चर्या त्यांनी केली, तेव्हां त्यांच्या अंतःकरणांत सत्याग्रहाचा साक्षात्कार झाला आणि त्यांच्या मुखातून सत्याग्रहाची अमर गीता प्रकट झाली : "प्रत्येक माणसाच्या अंतःकरणांत सद्भाव्याचा स्फुलिंग असतोच. त्यावरील राख झाडण्याचे, तो फुलविण्याचे कार्य सत्याग्रह करतो. प्रतिपक्षाच्या अंतःकरणांतील सद्भावनेवर सत्याग्रहीचा अदृढ विश्वास असतो. अनेकदां त्याने फसविले तरी त्याजवरचा सत्याग्रहीचा विश्वास ढळत नाही. तो आपल्या त्यागाने, हालाने, बलिदानाने शत्रूच्या हृदयांतील न्यायबुद्धि जागृत करतो. पाषाणहृदयी माणूस देखील सत्याग्रहाने द्रवतो. सत्याची उपासना करतां करतां मृत्यु येणे यापरती आनंदाची दुसरी गोष्ट नाही. सत्याग्रहाच्या युद्धांत द्वेषाला थारा नाही, स्वार्थाला स्थान नाही. त्यांत कोणी नेता नाही, कोणी अनुयायी नाही. त्यामुळे कोणा एकाला मृत्यु आला, तर लढा मंदावत नाही. उलट तो बळावतोच. शस्त्रबळाने शत्रूला जिंकण्याचा प्रयोग हजारों वर्षे पृथ्वीवर चालू आहे. द्वेषांतून द्वेष आणि हिंसेतून हिंसा निर्माण होते. त्यामुळे मानवजातीचा भयंकर संहार होत आहे. सत्याग्रहाचे युद्ध सदैव प्रगतिशील आणि विजयशाली असते. कमीत कमी अशी न्याय्य मागणी करून जास्तीत जास्त आत्मबळ सत्याग्रही उपयोगांत आणतो. ईश्वरावर श्रद्धा ठेवून स्वावलंबनाने आणि स्वार्थत्यागाने

सत्याग्रही जें कार्य करतो त्याला अंतीं यश मिळालेंच पाहिजे !”

दक्षिण आफ्रिकेच्या यमपुरींत सडत पडलेल्या हिंदी मजुरांच्या हातीं आत्मोद्धाराचें प्रभावी शस्त्र देऊन आणि साम्राज्यशाहीच्या धुंदीनें उन्मत्त झालेल्या तेथल्या वर्णद्वेष्या गोऱ्या सरकारला ताळ्यावर आणून आपल्या कोट्यवधि हिंदी बांधवांना सत्याग्रहाच्या मंत्राची दीक्षा देण्यासाठीं गांधीजींनीं नऊ जानेवारी एकोणीसशें पंधरा रोजीं आपल्या मातृभूमीवर पाऊल टाकलें. पहिल्या महायुद्धाचा भयानक वणवा त्या वेळीं युरोपांत भडकला होता. आणि जगाचा चेहरा भयानें आणि चित्तेनें काळवंडून काळा ठिकर पडला होता. अशा परिस्थितींत मुंबई बंदरांत डोक्याला वावळट पागोटें आणि अंगांत अंगरखा घालून अन् हातांत पडशी घेऊन उतरलेल्या एका लहानशा माणसाकडे हिंदी जनतेचें कसें लक्ष जाणार ? नामदार गोखले हे गांधीजींचे गुरु. मुंबईत उतरल्यावर त्यांचा आशीर्वाद घेण्यासाठीं गांधीजी सरळ पुण्याला गेले. गुरुंनीं त्यांना उपदेश दिला कीं, आधीं देशभर प्रवास करून ये, मातृभूमीचें डोळे भरून दर्शन घे आणि मग कामाला लाग, तोंपर्यंत एक अक्षर बोलूं नकोस. एका हातांत गुरुंनीं दिलेला फराळाचा डबा आणि काखोटींत लहानशी वळकटी मारून हा चिमुकला माणूस आगगाडीच्या तिसऱ्या वर्गाच्या डब्यांत दाटीवाटीमध्ये बसून मायदेशाची यात्रा करायला निघाला. गांवोगांव धर्मशाळेंत उतरावयाचें, मोठमोठ्या शहरांमध्ये अन्नछत्रांत जाऊन जेवावयाचें, मैलचे मैल पायीं चालावयाचें. गाडीभाड्यासाठीं अवघे एकतीस रुपये खर्च करून त्यांनीं साऱ्या भारताची प्रदक्षिणा एका वर्षामध्ये पुरी केली. त्याच सुमारास बनारस हिंदु विश्वविद्यालयाची स्थापना होत होती. पंडित मदनमोहन मालवीयांनीं कोनशिला समारंभाला या मातृभूमीच्या यात्रेकरूला बोलावलें आणि समारंभांत भाषण करावयाची विनंति केली. समोर हिऱ्यामोत्यांच्या कंठ्या गळ्यांत घालून आणि मूल्यवान् भरजरी कपडे अंगांत पेहरून मोठमोठे राजेरजवाडे बसले होते. त्यांना पाहतांच देशांतलें अठरा विश्वें दारिद्र्य डोळ्यांनीं बघून आल्यामुळें अत्यंत व्यथित झालेल्या गांधींचा सात्त्विक संताप भडकून उठला. आणि ते म्हणाले, “संस्थानिकांनो, देशांत कोट्यवधि जनता कंगाल आणि भुकेबंगाल असतांना हीं हिरेमाणकें अंगावर घालून या समारंभांत मिरवायला तुम्हांला लाज कशी वाटत नाही ? उतरा हें अंगावरचें सारें जडजवाहीर. तें तुमचें नाही. तें शेतकऱ्यांच्या

मालकीचें आहे. तें त्यांच्या उद्धारासाठीं खर्च करा. इंग्रज लोक हिंदुस्थान सोडून गेल्यावांचून या देशाचा कधीं उद्धार व्हायचा नाही, अशी जर माझी खात्री झाली तर 'तुम्ही या देशांतून चालते व्हा!' असें उघडपणें त्यांना सांगावयाला मी मागेंपुढें पाहणार नाहीं!" त्याबरोबर सभेंत एकच हलकल्लोळ उडाला. राजे लोक संतापून सभेंतून निघून गेले. व्यासपीठावर बसलेले सन्मान्य पाहुणे मागल्यामागें पसार झाले. सभा मोडली. आणि आपलें भाषण तसेंच अपुरें सोडून हा लहानसा 'भयंकर' माणूस गर्दीमध्ये कुठें तरी नाहींसा झाला. भारताच्या राजकीय क्षितिजावर उगवणाऱ्या सूर्याचा हा पहिला प्रकाशझोत जनतेला त्या वेळीं पाहावयाला मिळाला.

“सत्याग्रहाची मौज ही आहे कीं, तो आपोआप आपल्याकडे चालत येतो. त्याला शोधण्यासाठीं आपल्याला जावें लागत नाहीं!” या गांधीजींच्या श्रद्धेची कसोटी सोळा सालच्या अखेरीस आकस्मिक रीतीनें लागली. चंपारण्यांतल्या गोऱ्या मळेवाल्यांच्या जुलमानें संत्रस्त झालेल्या हजारां मजुरांनीं गांधीजींना हाक मारली. त्यांचा तो आर्त हंबरडा ऐकून मगरीच्या मुखांत सांपडलेल्या गजेंद्राला सोडविण्यासाठीं सुदर्शन चक्र घेऊन देवानें जशी धाव घेतली, तसें आपलें सत्याग्रहाचें अस्त्र घेऊन तातडीनें धावत गांधीजी चंपारण्यांत गेले! पंचारत्या ओवाळून जनतेनें त्यांचें स्वागत केलें. त्यांच्या गाडीचे घोडे सोडून देऊन लोकांनीं त्यांची गाडी ओढली. हत्तीवर बसून मजुरांचीं गाऱ्हाणीं ऐकत ऐकत ते चंपारण्यांतून हिंडूं लागले. हजारां शेतकरी आपल्या अमानुष छळाच्या कहाण्या सांगावयाला त्यांच्याभोवतीं जमा झाले. गोऱ्या मळेवाल्यांची भयानें आणि संतापानें गाळण उडून गेली. सरकारनें तताडीचा हुकूम काढून गांधीजींना चंपारण्यांतून निघून जा असें सांगितलें. गांधीजींनीं सरकारी हुकूम चुरगाळून फेकून दिला. सरकारनें त्यांच्यावर खटला भरला. सरकारला वाटलें, गांधीजी आपला गुन्हा नाकबूल करतील. पण गांधीजी मान वर करून म्हणाले, “होय, तुम्ही म्हणतां तो गुन्हा मीं केला. जनतेची सेवा करण्यासाठीं मी चंपारण्यांत आलों. मी कायदा पाळणारा माणूस आहे. पण कायदा पाळून जनतेची सेवा करणें अशक्य आहे. तुमच्या कायद्याचा अनादर करण्याचा माझा हेतु नाही. पण त्याहूनहि थोर असा कायदा माझ्या अंतरात्म्याचा आवाज मला सांगतो आहे. तो मला पाळला पाहिजे!” सत्याग्रही गांधीजींच्या भारताच्या राजकीय

रंगभूमीवरचा तो पहिला तेजस्वी प्रवेश होता. आत्मिक वळाचें त्याच्या मुद्रेवरचें तें अद्भुत तेज बघून सरकारचे डोळे दिपले. सरकारनें त्यांना सोडून दिलें. आणि शेतकऱ्यांच्या वरचे सर्व अन्यायी आणि जुलमी कर रद्द करण्याचें मान्य केलें. गांधीजींच्या जयजयकारानें सारें चंपारण्य दुमदुमून गेलें. कृतज्ञतेच्या अश्रूंच्या फुलांचा शेतकऱ्यांनीं त्याच्यावर वर्षाव केला. साठ वर्षे चाललेल्या शेतकऱ्यांचा छळ गांधीजींनीं सहा महिन्यांत नाहीसा करून टाकला. काश्मीरपासून तों कन्याकुमारीपर्यंत गांधीजींच्या विजयाच्या नौवती वाजू लागल्या. आपलीं संकटे नाहीशीं करणारा आणि आपल्याला नवीन जीवन देणारा आपला पालनहार आतां आपल्या भूमींत अवतीर्ण झाला आहे, असेंच कोट्यवधि किसानांना आणि कामगारांना वाटलें. अहमदाबादच्या मजुरांनीं गांधीजींना मदतीसाठीं हाक मारली. खेडा जिल्ह्यांतल्या शेतकऱ्यांनीं साहाय्यासाठीं त्यांना आरोळी दिली. देशांतला सारा किसान-कामगार वर्ग खडबडून जागा झाला. एका नवीन सामर्थ्याचा आपल्यामध्ये संचार होत असल्याचा जनतेला प्रत्यय आला. हीच स्वातंत्र्याची मुहूर्तमेढ. राजेंद्रबाबू म्हणाले, “स्वराज्याचें वीजारोपण गांधीजींनीं प्रथम चंपारण्यांत केलें !”

एकोणीस सालच्या नोव्हेंबर महिन्यांत पहिलें महायुद्ध संपलें. महायुद्धाच्या काळांत भारतानें सरकारशीं सहकार्य करावें अशी गांधीजींची भूमिका होती. शत्रु अडचणींत असतां आपण त्याचा फायदा घेऊं नये. अडचण संपली म्हणजे त्याची न्यायबुद्धि जागृत होऊं द्यावी. ‘आम्ही साहाय्य देतो, तुम्ही स्वराज्य द्या’ असा सौदा करणें गांधीजींना पसंत नव्हतें. महायुद्धांत हिंदुस्थाननें केलेल्या मदतीबद्दल ब्रिटिशांनीं मॉंटफोर्ड सुधारणांचा नजराणा हिंदुस्थानच्या हातीं दिला त्याच वेळीं त्याला मातीमोल करून टाकणारीं दडपशाहीचीं काळीं रौलट विलें हिंदुस्थानच्या गळ्यांत अडकवलीं. ब्रिटिशांच्या कृतज्ञताबुद्धीचा तो विलक्षण मासला बघून गांधीजींना अतिशय दुःख झालें. ‘ब्रिटिशांच्या रक्षणासाठीं आम्हीं आपलें रक्त सांडलें त्याचें हें फळ काय ! नाही, आमच्या नागरिक हक्कांवर आणि स्वातंत्र्यावर गदा घालणारीं हीं अन्याय्य विलें आम्ही कालत्रयींहि सहन करणार नाही !’ ब्रिटिशांच्या अन्यायाचा प्रतिकार करण्यासाठीं गांधीजींनीं सत्याग्रहाचें एकदम निशाण उभारलें आणि हरताळाची रौद्र तुतारी फुंकली. त्या तुतारीचे पडसाद देशभर निनादले. कोट्यवधि जनता गांधीजींच्या आदेशाला साद देण्यासाठीं सिद्ध झाली.

जनताजनार्दनाचें तें विराट रूप पाहून ब्रिटिश नोकरशाहीच्या छातींत धडकी भरली. या देशांतलें आपलें राज्य आतां संपुष्टांत आलें आहे असें तिला भय वाटलें. संतापानें आणि सूडानें तिचें माथें भडकून गेलें. दडपशाहीचा राक्षसी वरवंटा हातांत घेऊन ती जनतेला वेफामपणें ठेचीत सुटली. कौर्याला सीमा राहिली नाहीं. कायदा संपला, न्याय बुडाला, माणुसकी नष्ट झाली. पंजाबांत तर कहर उडाला आणि अमृतसर येथें जालियनवाला बागेंत निरपराध स्त्रीपुरुषांची आणि अर्भकांची अमानुष कत्तल करून ब्रिटिशांनीं नादिरशाहा आणि तैमुरलंग यांनाहि खालीं पाहावयास लावलें. या कत्तलीनें भारतवर्षाच्या काळजाला जखम झाली. आणि ब्रिटिशांच्या न्यायबुद्धीवरचा त्याचा विश्वास एकदम ढासळून पडला. सतत पंचवीस वर्षे ब्रिटिश सरकारशीं गांधीजींनीं जें सहकार्य केले आणि त्यांच्या अन्यायी राजवटीबद्दल जी सहिष्णुतावृत्ति दाखविली तिचा जालियनवाला बागेमध्ये चक्काचूर झाला. 'यापुढें या जुलमी ब्रिटिश राजसत्तेशीं सहकार्य करणें अशक्य आहे !' अशी गांधीजींची खात्री पटली. त्याबरोबर त्यांच्या हृदयांतला परमेश्वर रौद्र स्वरूप धारण करून एकदम प्रकट झाला आणि आपलें सारें सात्त्विक सामर्थ्य एकवटून त्यानें एक ऑगस्ट एकोणीसशें वीस रोजीं असहकारितेचा शंख फुंकला. त्याच दिवशीं भारताला स्वराज्याचा महामंत्र शिकवणारे लोकमान्य टिळक आपला अवतार संपवून निजधामाला गेले. 'भारताचा उद्धार करणारे गांधीजी हेच उद्यांचे महापुरुष आहेत, त्यांच्या मागून जा !' असा लोकमान्यांनीं देशाला शेवटचा संदेश दिला. लोकमान्यांचा अस्त आणि गांधीजींचा उदय ही हिंदी स्वातंत्र्याच्या इतिहासातील मानवी मनाला थक्क करून सोडणारी अशी ईश्वरी घटना होय !

वीस सालच्या सप्टेंबरमध्ये कलकत्याला राष्ट्रीय सभा भरली. तिच्या व्यासपीठावर असहकारितेचें देदीप्यमान अस्त्र हातांत घेऊन गांधीजी पुराणांतल्या एखाद्या महर्षीप्रमाणें उभे राहिले आणि त्यांनीं आपल्या तेजस्वी वाणीनें साऱ्या देशाला आज्ञा केली, "सरकारी पदव्या आणि नोकऱ्या सोडून द्या. सरकारी विद्यालयांत, न्यायमंदिरांत आणि कायदेमंडळांत पाय टाकू नका. परदेशी कापडावर बहिष्कार टाका आणि हातांत चरखा घ्या ! एका वर्षाच्या आंत मी तुम्हांला स्वराज्य मिळवून देतो !" असहकारितेच्या त्या चतुःसूत्री महामंत्राच्या गर्जनेनें सारा भारतवर्ष खडबडून जागा झाला. असहकारिता ही भारताच्या आध्यात्मिक

सामर्थ्याची अत्युच्च भरारी होती. पांच हजार वर्षांच्या इतिहासांत जें जें म्हणून कांहीं उज्ज्वल, उदात्त आणि दिव्य होतें, तें तें जिवंत होऊन आणि आकार घेऊन गांधीजींच्या असहकारितेंत पुन्हा प्रकट झालेलें होतें. दीडशें वर्षे पारतंत्र्याच्या काळोखांत निराशेनें चाचपडत असलेल्या भारताला 'एका वर्षांत स्वराज्य देतो' या गांधीजींच्या आश्वासनानें प्रचंड धीर मिळाला ! आंधळ्याला एकदम डोळे मिळावेत तसें त्याला वाटलें. जनतेच्या अंतःकरणांतलें नैराश्य आणि औदासीन्य एकदम नाहीसें झालें. आशेची आणि उत्साहाची नवीन पालवी अन् टवटवी साऱ्या देशाच्या मुद्रेवर झळकूं लागली. जनतेच्या नसानसांतून नवीन चैतन्य वाहूं लागलें. देशाच्या या टोकापासून त्या टोकापर्यंत क्रांतीची एक प्रचंड लाट उठली. त्या क्रांतीच्या महापुरामध्यें सारा देश बुडून गेला. हजारों लोकांनीं सरकारी नोकरीच्या शृंखला तडातड तोडून टाकल्या. सरकारी शाळांना आणि न्यायमंदिरांना कुलुपें लागलीं. कायदेमंडळें ओस पडलीं. परदेशी कापडाच्या देशभर होळ्या पेटल्या आणि त्यांच्या धुरानें देशांतलें सारें वातावरण धूसर झालें. लक्षावधि चरखे देशांत फिरूं लागले, आणि 'चरखा चला चलाके, लेंगे स्वराज्य लेंगे' हा स्वराज्याचा महामंत्र एकस्वरानें गात गात सारा भारतवर्ष महात्मा गांधींच्या मार्गून स्वराज्याच्या दिशेकडे चालूं लागला. पंधरा सालच्या जानेवारी महिन्यांत गांधीजी दक्षिण आफ्रिकेमधून हिंदुस्थानांत परत आले; आणि एकवीस सालच्या जानेवारी महिन्यांत हिंदुस्थानांतील चाळीस कोटी जनतेनें एकमतानें त्यांचें नेतृत्व मान्य केलें. अवघ्या सहा वर्षांच्या आंत गांधीजींनीं हा जो विराट चमत्कार करून दाखविला त्याला जगाच्या इतिहासांत कुठेंहि तोड सांपडणार नाही.

एकवीस सालापासून मृत्यूच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत संपूर्ण सव्वीस वर्षे हिंदी जनतेच्या हृदयसिंहासनावर एखाद्या चक्रवर्ती सम्राटाप्रमाणें आरूढ होऊन गांधीजी भारतावर राज्य करीत होते. भारताच्या इतिहासांत हा पाव शतकाचा कालखंड गांधीजींनीं अमर करून ठेवला आहे. या काळांत ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला एका क्षणाचीहि उसंत न देतां स्वातंत्र्याचा लढा त्यांनीं लढवीत ठेवला आणि जनतेच्या अंतःकरणांत पेटलेला क्रांतीचा अंगार एकसारखा भडकवीत नेला. पुराणकाळांत देवाचें दानवांशीं युद्ध झालें. त्या वेळीं लढतांना देवांनींहि जितका मनाचा संयम राखला नसेल तेवढा संयम, मनःशांति आणि साधनांचें पावित्र्य राखून

गांधीजींनीं या पंचवीस वर्षांत ब्रिटिश साम्राज्यशाहीरीं लढा दिला. एका बाजूला बंदुका, तोफा, रणगाडे, लढाऊ जहाजे, विपारी धूर आणि वेगवान् विमाने घेऊन सज्ज असलेली बलाढ्य ब्रिटिश लष्करी सत्ता आणि दुसऱ्या बाजूला कपाळीं कुंकुमतिलक लावून आणि आधारासाठीं हातांत सोटा घेऊन दंतहीन मुखानें शांतपणें हसत असलेला एक सत्तर-पंचाहत्तर वर्षांचा लहानसा पंचाधारी म्हातारा अन् त्याच्यामागें उभी असलेली उघडीनागडी, दीन, दुःखित, दरिद्री आणि भुकेकंगाल जनता ! एका महान् राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यासाठीं झालेला असला अद्भुत आणि विलक्षण लढा जगाच्या पाठीवर कधीं कुणीं पाहिला आहे काय ? जगांत आजपर्यंत मोठमोठे वीर, योद्धे आणि सेनापति होऊन गेले असतील. पण शत्रूच्या हातून मरण पत्करून त्याला शरण आणण्याचें असलें चमत्कारिक युद्ध-शास्त्र एका तरी लष्करी तज्ज्ञाच्या डोक्यामधून कधीं निर्माण झालें आहे काय ? गेल्या शतकांत जगामध्यें मोठमोठे वैज्ञानिक शोध लागले आणि शास्त्रज्ञांनीं युद्धाकरितां नवनवीन अस्त्रे अन् शस्त्रे शोधून काढलीं. बलाढ्य साम्राज्यशाहीला दांतीं तृण धरून शरण आणायला लावणाऱ्या पाशुपतास्त्राचा शोध एकट्या गांधीजीं-खेरीज दुसऱ्या कोणीं लावला आहे ? विसाव्या शतकाचा वैज्ञानिक शोध अणुगोल नसून अहिंसा आहे याची जगाला आतां खात्री पटली आहे.

अहिंसा ही एक महान् दैवी शक्ति आहे. या शक्तीच्या सामर्थ्यावर गेल्या पंचवीस वर्षांत गांधीजींनीं जे एकाहिपेक्षां एक अद्भुत चमत्कार करून जगाला दाखविलेले आहेत, तसे चमत्कार पुराणकाळांत मोठमोठ्या ऋषींना आणि योग्यांना देखील करतां आले नाहींत. ओंजळभर मंतरलेलें पाणी अंगावर मारून ऋषि जसे राक्षसांना पळवून लावीत, त्याप्रमाणें अहिंसेचा मंत्र म्हणून तयार केलेल्या समुद्र-पाण्याच्या पुडीभर मिठानें किंवा जंगलांतून उपटलेल्या गवतानें ब्रिटिश साम्राज्य-शाहीच्या छातींत भयाची धडकी उठलेली आहे. पंचवीस वर्षांच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत गांधीजींच्या नेतृत्वाखालीं जनतेनें जो त्याग, जे पराक्रम आणि जें बलिदान केले, तसे अघटित पराक्रम भारतीय युद्धामध्यें देखील झाले नाहींत. देशांतले तुरंग तुरंग भरून वाहूं लागले. घरादाराच्या आणि संसाराच्या होळ्या पेटल्या. लाठ्यांच्या आघातांनीं शेकडों मस्तकें फुटलीं. बंदुकीच्या गोळ्यांनीं हजारों छाल्या छिन्नविच्छिन्न झाल्या. फांसाच्या दोरीला अनेक धडें लोंबकळूं लागलीं. एवढें होऊनहि जेव्हां ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या अंतःकरणांत शहाणपणाचा आणि न्यायाचा

प्रकाश पडेना, तेव्हां वेचाळीस सालच्या ऑगस्ट महिन्यांत आपलें तपःसामर्थ्य एकवटून 'छोडो हिंद'ची प्रचंड रौद्रगर्जना गांधीजींनीं केली. त्या गर्जनेचे कोट्यवधि पडसाद साऱ्या देशांत निनादले. श्रीकृष्णाच्या उघडलेल्या मुखांत अर्जुनाला जसें विश्वस्वरूप दिसलें, त्याप्रमाणें 'छोडो हिंद' च्या आंदोलनांत ब्रिटिश सरकारला चवताळलेल्या हिंदी जनतेचें अक्राळविक्राळ नारसिंह स्वरूप दिसलें. तें पाहतांच ब्रिटिशांच्या अंतःकरणाचा सपशेल ठाव सुटला. यापुढें या देशावर एक क्षणभरहि राज्य करणें अशक्य आहे अशी त्यांची खात्री झाली. दीडशें वर्षें आपल्या हातीं असलेलीं राज्यसूत्रें मुकाट्यानें जनतेच्या हवालीं करून ब्रिटिश राजसत्ता एकोणीसशें सत्तेचाळीसच्या पंधरा ऑगस्टला या देशांतून मान खालीं घालून चालती झाली. हर्षानें जवळजवळ वेड्या झालेल्या हिंदी जनतेनें त्या दिवशीं स्वातंत्र्याचा एवढा जयजयकार केला कीं, त्यामुळें आभाळ खालीं कोसळून पडतें आहे असें वाटलें. हिंदी स्वातंत्र्याचा जयजयकार हा महात्मा गांधींचा जयजयकार होता ! अहिंसेच्या सामर्थ्यानें चाळीस कोटी जनतेच्या हातापायांतल्या पारतंत्र्याच्या वेड्या तुटून देश स्वतंत्र झाला, हा गांधीजींच्या जीवनाचा आणि तत्त्वज्ञानाचा विजय होता ! देवाधिदेवालाहि हेवा वाटावा असाच तो विजय नव्हता काय ?

गांधीजींच्या भगीरथ प्रयत्नांनीं स्वातंत्र्याची गंगा आकाशांतून धो धो करीत भारताच्या मस्तकावर उतरली; पण त्यात्रोवर फाळणीची वीजहि देशाच्या डोक्यावर कोसळली. आणि अखंड भारताचीं छकलें झालीं. एकाच प्याल्यांत अमृत आणि विष घालून हसत हसत आणि रडत रडत तो देशाला प्यावा लागला. स्वर्गांतून पृथ्वीवर पडणारी गंगा मस्तकावर झेलण्याचें काम ज्या शंकराला करावें लागलें, त्यालाच समुद्रमंथनांतून निर्माण झालेलें हालाहल विष गिळून नीळकंठ वनावें लागलें. ज्यानें देशाला स्वातंत्र्य मिळवून दिलें, त्या स्वातंत्र्यजनकालाच देशाच्या फाळणीचें हालाहल गिळावें लागलें आणि आपल्या प्राणाचें बलिदानहि करावें लागलें. देशाचे तुकडे झाले तर माझ्या देहाचे तुकडे होतील, ही महात्मार्जांची भविष्यवाणी दुर्दैवानें शेवटीं खरी ठरविली. तीस वर्षांपूर्वी चंपारण्यांत आपल्या हातानें लावलेल्या स्वराज्याच्या वृक्षाला शेंडेफळ आलेलें पाहण्याचें थोर भाग्य गांधीजींना लाभलें खरें, पण त्यात्रोवर साम्राज्यशाहीनें या देशांत पेरून ठेवलेल्या जातीय दुहीच्या विषवह्नींना अत्याचारांचीं हिंस्र फळें

उगवलेलीं बघून त्यांचें अंतःकरण किती रक्तवंवाळ झालें असेल बरें ! दुःखितांच्या डोळ्यांतून वाहणारा प्रत्येक अश्रु पुसण्यासाठींच मुळीं ज्यानें अवतार घेतला होता त्याला सभोंवार चहूंकडे अत्याचाराचा वणवा पेटलेला बघून, जिकडेतिकडे रक्ताचे पाट वाहत असलेले पाहून, आणि गुंडांच्या हातांत सांपडलेल्या अर्भकांच्या आणि अबलांच्या करुण किंकाळ्या ऐकून काय वाटलें असेल बरें ! कुठेंकुठें जाऊं, कोणाकोणाचे अश्रु पुसूं, कोणाकोणाच्या जखमा बांधूं, कोणाकोणाचें सांत्वन करूं, कोणाकोणाला धीर देऊं या विचारानें त्या महात्म्याचें धैर्य गळून गेलें असेल आणि त्याच्या चित्ताला भोवळ आली असेल. पण तशाहि व्याकुळ मनःस्थितींत आपलें सर्व दुःख गिळून तो महात्मा निर्वाणीच्या निर्धारानें उठून उभा राहिला आणि बाहेर चालूं लागला. अमावास्येपेक्षांहि गडद आणि भीषण काळोख भोवतीं पडला आहे, रक्ताला चटावलेले हिंस्र पशू भेसूर आरोळ्या ठोकित सभोंवार हिंडत आहेत, प्रकाशाचा एक किरणदेखील डोळ्यांना दिसत नाहीं, काळोखांतून हुंदके, सुस्कारे, कण्हणें आणि आक्रोश यावांचून दुसरें काहींहि ऐकूं येत नाहीं, तरीहि तशा अंधारांतून काठी टेकीत टेकीत आणि हळूहळू मार्ग काढीत अठ्याहत्तर वर्षांचा हा म्हातारा, 'रघुपति राघव राजाराम, पतित पावन सीताराम । ईश्वर-अल्ला तेरे नाम, सबको सन्मति दे भगवान ।' हा जातीय ऐक्याचा महामंत्र म्हणत म्हणत चाललेला होता. रामनामाच्या मंत्रानें जातीयवादाच्या रावणाचें निर्दालन करीन आणि पुन्हा देशाचीं दोन्ही शकलें जोडून तो सारखा अखंड आणि प्रचंड बनवीन असा आत्मविश्वास त्या महात्म्याच्या अंतःकरणांत निर्माण झाला. तो नौखालींत गेला, कलकत्याला आला. सारा बंगाल रामनामाच्या गजरानें दुमदुमूं लागला. देशाला पुन्हा धीर वाटूं लागला. इतक्यांत दिल्लीची हाक आली म्हणून घाईघाईनें महात्मा दिल्लीला आला. महात्म्याच्या दर्शनानें दिल्लीची व्यथा निवाली. दिल्लीचा अंतरात्मा शांत झाला. रामनामाच्या गजरानें सारी दिल्ली गर्जू लागली. महात्म्याची मुद्रा प्रफुल्लित दिसूं लागली. आणि—आणि एके दिवशीं संध्याकाळीं अचानकपणें तो गजर एकदम शांत झाला. त्या मंत्राचा महान् उद्गाता चिरनिद्रेच्या आधीन झाला होता.

गांधीजींच्या निधनानें भारताचें पंचवीस वर्षांचें एक स्वर्गीय स्वप्न समाप्त झालें ! हें स्वप्न डोळ्यांनीं पाहण्याचें भाग्य ज्यांना लाभलें त्यांच्यासारखे भाग्यशाली कोणी नाहीत ! असें महान् स्वप्न जगांत पुन्हा कधीं कोणाला

पाहावयाला मिळगार नाही. कोट्यवधि जनतेच्या अंतःकरणामधले सर्व विसंवादी सूर स्वतःच्या पड्जाशीं जमवून घेऊन स्वातंत्र्याचें असें सुंदर संगीत पंचवीस वर्षेपर्यंत या देशांत एकसारखें गांधीजींनीं घुमवीत ठेवलें होतें म्हणतां ! जनतेनें जवाहरलाल नेहरूंचें एकावयाचें. जवाहरलालनीं गांधीजींचें एकावयाचें. गांधीजींनीं परमेश्वराचें एकावयाचें. असा सुरेल आणि लयबद्ध समन्वय जमून गेला होता या राष्ट्राचा ! तें सारें मधुर मनोहर स्वप्न आतां कायमचें नाहीसें झालें ! गांधीजींचें आतां काय काय आठवायचें ? किती किती आठवायचें ? अनेक साध्या, सोप्या, अवघड आणि विलक्षण गोष्टींचा गांधीजींमध्ये अद्भुत आणि मनोहर संगम झालेला होता ! तो त्यांचा पंचा, ती त्यांची शेळी, तो त्यांचा आहार, तो चरखा, तें सोमवारचें मौन, तीं त्यांचीं उपोषणें, त्या त्यांच्या प्रार्थना आणि तो त्यांचा आश्रम हीं त्यांच्या त्यागी आणि तपस्वी जीवनाचीं सर्व वैशिष्ट्यें कल्पांतापर्यंत जगाच्या स्मरणांत राहतील ! ह्या सर्व गोष्टींचा ते ह्यात असतांना ज्यांनीं कोणी उपहास केला, त्यांना त्यांतील एकेक गोष्ट आठवून जन्मभर स्फुंदून स्फुंदून रडावें लागेल. गांधीजींचें माहात्म्य भारतानें ओळखलेंच नाही, असें कुणालाहि म्हणतां येणार नाही. तथापि, आपल्या कांहीं देशवांधवांकडून गांधीजींची जी अवहेलना झाली, ती पाहून 'फार लहान आणि क्षुद्र माणसांच्या देशांत अतिशय मोठा पुरुष जन्माला आला' असेंच एखादे वेळीं उद्यांचें जग हळहळून म्हणेल. तथापि, या देशामध्ये जन्म घेऊन वेदांना, उपनिषदांना, ऋषींना, योग्यांना आणि साधुसंतांना प्रसविणाऱ्या या महान् देशाची पांच हजार वर्षांची प्राचीन परंपरा गांधीजींनीं सांभाळली आणि देशाची अब्रू वांचवली यांत मुळींच संशय नाही. अडीच तपें भारताचें जीवनचक्र ज्या एका महान् आंसाभोवतीं फिरत होतें, तो आंस एकाएकीं तुटल्यामुळें भारताचा तोल आज ढळल्यासारखा झालेला आहे. तीस वर्षे ज्या महन्मंगल मूर्तीची एकनिष्ठपणें भारतवर्ष पूजा करीत होतें, ती मूर्ति नाहीशी झाल्यामुळें आपलें स्वातंत्र्याचें मंदिर आज सुनें झाल्यासारखें वाटत आहे. तथापि, गांधीजींचें शरीर आणि आत्मा भारतामधून हिरावून नेण्याचा काळपुरुषाचा कुटिल डाव मात्र सपशेल फसलेला आहे. नद्यांनद्यांमधून आणि तीर्थातीर्थामधून गांधीजींच्या पवित्र अस्थि आणि चिताभस्मांतले तेजस्वी अणू सान्या भारतामध्ये वाहत जातील आणि या भूमीमधल्या प्रत्येक कणाकणाच्या हृदयांत घुसून वसतील. गांधीजींच्या तेजस्वी देहाचा सान्या भारताच्या देहांत आतां संचार

होईल. मृत्यूने गांधीजींचें शरीर नष्ट केलें नाहीं. त्यांच्या लहान देहाला विराट स्वरूप प्राप्त करून दिलें आहे. शरीराच्या पिंजऱ्यांतून मुक्त झालेला गांधीजींचा महान् आत्मा आतां साऱ्या विश्वाचा संचार करावयास मोकळा झालेला आहे. भारताच्या सीमांनीं आजपर्यंत मर्यादित असलेला गांधीजींच्या आत्म्याचा दिव्य प्रकाश वाढत वाढत जाऊन चारी खंडांना आतां व्यापून टाकील ! पृथ्वीतलावर कदाचित् यापुढें पूर्वापेक्षांहि भयंकर महायुद्धें होतील. मोठमोठीं राज्यें आणि साम्राज्यें धुळीला मिळतील. साऱ्या भूगोलावरून रक्ताचे पाट वाहूं लागतील. आणि मानवजातीचा भयंकर संहार होऊन ती या पृथ्वीतलावरून अजिवात नष्ट होते कीं काय, असें भय निर्माण होईल. तेव्हां भूतकालाच्या आकाशांत ध्रुवाप्रमाणें अढळ तेजानें चमकणारी महात्मा गांधीजींची देदीप्यमान मूर्तीच जगाला आशा आणि धीर देऊन मानवतेच्या उद्धाराचा दिव्य मार्ग दाखवील ! खरोखरच, 'महात्मा गांधी अमर हैं !'

भारताच्या स्वातंत्र्याचा सरदार

तांन महिन्यांपूर्वी नाशिकच्या काँग्रेसच्या अधिवेशनामध्ये सरदार पटेलाना मी पाहिलें. अगदीं जवळून पाहिलें. एकदां नाही, पण अनेकदां पाहिलें. त्या अधिवेशनांतील तरुणांच्या परिषदेत झालेलें त्यांचें एकुलतें एक भाषण अगदीं शेजारून ऐकलें. मला घडलेलें तेंच त्यांचें शेवटचें दर्शन. त्याच वेळीं त्यांच्या चेहऱ्यावरची ती चमत्कारिक कळा बघून माझ्या काळजांत धस्स झालें. आणि मन आंतून अशुभ जिभेनें चुकचुकलें कीं, हा महापुरुष आतां कांहीं फार दिवसांचा सोबती नाही. माझ्या अंतर्दुःखाची ती भीति निकटच्या कांहीं मित्रांना मी बोलूनहि दाखविली. पंचेचाळीस सालीं मुंबई येथें गोवालिया मैदानावर भरलेल्या अखिल भारतीय काँग्रेस समितीच्या अधिवेशनाला मी हजर होतो. तीन वर्षांच्या तुरुंगवासांतून सरदार त्या वेळीं नुकतेच बाहेर आलेले होते. त्या वेळींहि त्यांची प्रकृति कांहीं विशेष चांगली नव्हती. नगरच्या तुरुंगांतहि ते पोटाच्या विकारानें आजारीच होते. तथापि, तशा परिस्थितींतहि ते त्या वेळीं मला सिंहासारखे उग्र आणि क्रुद्ध वाटले. आपल्या गगनभेदी गर्जनेनें त्यांनीं तें अधिवेशन अक्षरशः हलवून सोडलें. पण नाशिकच्या अधिवेशनांत मात्र सरदारांनीं एकदांहि तोंड उघडलें नाही. त्यांना हलवत नव्हतें, चालवत नव्हतें आणि बोलवतहि नव्हतें. अधिवेशन चालू

असतां ते व्यासपीठावर मागच्या वाजूला कोचावर किंवा गादीवर स्वस्थपणें कलंडून पडलेले असत. कधींमधीं सरकारी कागदांवर ते सह्या करीत. पंडित नेहरू आणि चक्रवर्ती राजगोपालाचारियर ह्यांच्याशीं एकदां-दोनदां बोलतांना ते किंचित् हसलेले मी पाहिले. पण त्यांचें तें हसणें मला अतिशय खिन्न वाटलें. हसतांना त्यांना फार कष्ट पडताहेत असा मला भास झाला. जीवनाचें ओझें वाहण्यांत आतां त्यांना अनिर्वचनीय यातना होत असाव्यात आणि आंतून त्यांना कसली तरी ओढ लागलेली असावी अशी त्यांची त्रासलेली मुद्रा पाहून माझी समजूत झाली. नाशिक अधिवेशनांत सरदारांनीं कोणत्याहि तऱ्हेचा भाग घेतला नाहीं. ह्यामध्ये त्यांचें कांहीं तरी राजकारण असलें पाहिजे असा कांहीं लोकांनीं संशय घेतला. पण सरदारांच्या शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेची ह्या लोकांना खरोखरच कल्पना नव्हती असेंच म्हणावयाला पाहिजे.

पाऊणशें वर्षांचें वय हें कांहीं लहानसान वय नाहीं. ह्या वयांत अनेक म्हाताऱ्यांच्या पाठीच्या घड्या पडतात आणि तोंडें जमिनीकडे वळतात. सतत तीस वर्षें अनेक संकटांना, देहदंडांना आणि व्याधींना तोंड देऊन सार्वजनिक जीवनाच्या फारसबंदीवर स्वतःचें शरीर धोतराप्रमाणें अहर्निश एकसारखें आढळावयाचें नि आपटावयाचें आणि फिरून छाती, डोकें आणि हिंमत ताठ ठेवावयाची ही कांहीं सोपी गोष्ट आहे होय? ही अवघड गोष्ट सरदारांनीं साधली ह्याबद्दल त्यांचें खरोखरच कौतुक करावयाला हवें होतें. पाऊणशें वर्षांच्या वयांतहि सरदार तसे वृद्ध दिसत नव्हते. पण तीस वर्षांच्या अपरंपार झगड्यानंतर आणि श्रमानंतर ते अतिशय दमले होते, भागले होते, चिरविश्रांतीसाठीं त्यांचे नेत्र पैलतीराकडे लागले होते असा नाशिकच्या अधिवेशनांत त्यांना पाहून माझा मात्र समज झाला. काळपुरुषाच्या पावलाची चाहूल स्वतः सरदार पटेल ह्यांनाहि गेल्या पांचसहा महिन्यांत ऐकूं येऊं लागली होती. गेल्या स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशीं त्यांनीं जें भाषण केलें त्यामध्ये 'काळपक्ष्याला थोडेंच अंतर कापावयाचें असून त्याचे पंख थकले आहेत' किंवा 'काळ आपल्या विळ्यानें आमच्यांतील भरदार कणसें तोडून नेऊन मागे केवळ वाळलेलीं ताटें ठेवतो' हे जे दोन करुणरसानें ओथंबलेले काव्यमय उद्देश्य आढळतात त्यांवरून जीवनाच्या संध्यासनईचे सूर त्यांच्या कानांत घुमूं लागले असावेत असें दिसतें. एकतीस ऑगस्ट रोजीं अहमदाबाद येथें पंचाहत्तराव्या वाढदिवसाच्या समारंभाच्या दिवशीं सावरमती आश्रमांत

तर ते सद्वदित कंठानें म्हणाले, “महात्मा गांधी, कस्तुरबा व महादेवभाई ज्या ठिकाणीं गेले तेथें जाण्यास जरी मी उत्सुक असलों तरी आणखी कांहीं दिवस मी जगूं इच्छितों. त्या पुण्यात्म्यांच्या इच्छेनुसारच मी जिवंत आहे. त्यांचें अपुरें पाहिलेलें काम पुरें करण्याचा त्यामागें हेतु आहे.” निष्ठुर काळानें सरदारांची ही इच्छा मान्य केली नाहीं. अवघ्या दीड महिन्यानेंच चिरविश्रांतीसाठीं काळपुरुषानें त्यांना बोलावणें पाठविलें. मृत्यूपूर्वीं अवघे तीनचार दिवस आधींच त्यांनीं आपल्या अंगावरचीं वीरवस्त्रें उतरून खालीं ठेवलीं. आणि आपल्या पत्नीनें आणि वडील बंधूनें ज्या स्थळीं आपले देह ठेवले त्याच ठिकाणीं आणि त्यांच्या सांनिध्यांत आपल्या देहाचें विसर्जन करण्याकरतां आपल्या सहकाऱ्यांचा अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं निरोप घेऊन ते दिल्लीहून मुंबईला आले.

संपली! पंडित नेहरू म्हणाले त्याप्रमाणें एका महान् जीवनाची कथा पंधरा डिसेंबर एकोणीसशें पन्नास रोजीं सकाळीं नऊ वाजून सदतीस मिनिटांनीं संपली! आधुनिक भारताच्या स्वातंत्र्ययुद्धामधील एका असामान्य वीराच्या लोकोत्तर जीवनाची कथा होती ही! अनेक रोमहर्षण समरप्रसंगांनीं, अभूतपूर्व पराक्रमांनीं, देदीप्यमान दिग्विजयांनीं आणि गगनचुंबी जयजयकारांनीं आमूलाग्र ओथंबलेली कथा आहे ही. शत्रूच्या आणि विरोधकांच्या छातींत धडकी भरविणारी, शूरांना आणि शाहीरांना स्फूर्ति देणारी, स्वजनांना आणि अनुयायांना आनंदानें बेहोष करून टाकणारी आणि एखाद्या तेजस्वी तान्याप्रमाणें उद्यांच्या उगवत्या पिढ्यांना ध्येयाचा प्रकाश पुरविणारी अशी जिवंत आणि ज्वलंत कथा आहे ही! पर्वताच्या एखाद्या उत्तुंग शिखराकडे पाहतांना डोळ्यांना कसें वाटतें? उंच कड्यावरून जोरानें कोसळणारा प्रचंड धवधवा बघून छातीमध्ये काय होतें? विस्तीर्ण नदीच्या पात्रामधून गर्जना करीत चाललेला महापुराचा लोंढा पाहून पोटांत काय उठतें? धूर आणि जाळ आभाळांत ओकणाऱ्या ज्वालामुखीचा निमुळता जवडा लांबून दृष्टीस पडतांच काळजामध्ये काय भावना होते? सरदारांच्या तीस वर्षांच्या अवाढव्य सार्वजनिक जीवनाचें सिंहावलोकन करतांना कोणाहि माणसाच्या मनांत अशाच प्रकारच्या भावनांचा कल्लोळ उत्पन्न होतो.

स्वातंत्र्यप्रेमाचा व वीरवृत्तीचा वारसा घेऊनच मुळीं सरदार जन्माला आले होते. सत्तावन सालच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत भाग घेतलेल्या एका बहादूर शेतकऱ्याचे ते पुत्र होते. आणि तत्त्वासाठीं आपलें सर्वस्व पणाला लावणाऱ्या एका झुंझार

जमदग्नीचे ते बंधु होते. तथापि, वयाचीं चाळीस वर्षे उलटून जाईपर्यंत आपल्या महान् जीवितकार्याचा संदेश त्यांना मिळालेला नव्हता. सर्वांगावर विलयती पेहराव चढवून आणि डोक्यावर तिरपी साहेबी टोपी ठेवून अहमदाबादच्या 'गुजरात क्लब' मधील विलयती जीवनाचा उपभोग घेणाऱ्या करमसदच्या ह्या रंगेल बॅरिस्टराला सोळा सालीं महात्मा गांधींनीं त्यागाची, दारिद्र्याची आणि लोकसेवेची दीक्षा दिली. त्याबरोबर त्यांच्या जीवनांत एकदम क्रांति झाली. अंगावरचे विलयती कपडे ताडकून त्यांनीं भिरकावून दिले आणि खादीचा गणवेश अंगावर चढवून गांधीजींच्या सत्याग्रही सैनिकांत ते दाखल झाले. भारतामधल्या एका क्रांतिकारक खंडाला ह्या वेळीं सुरुवात झालेली होती. राष्ट्राच्या राजकीय क्षितिजावर महात्मा गांधींच्या रूपानें एक नवीन शक्ति उदय पावूं लागलेली होती. ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या पाशांतून बाहेर पडण्यासाठीं असहकारितेचा आणि कायदेभंगाचा नवीन मंत्र गांधीजींनीं राष्ट्राला दिलेला होता. आणि त्या मंत्राच्या गर्जनेनें देशांतील कोट्यवधि जनता जागृत होऊन काँग्रेसच्या झेंड्याखालीं एकत्र येऊं लागली होती. ह्या काळांत गांधीजींच्या प्रभावी व्यक्तिमत्वामुळे आकर्षित होऊन देशांतील जीं कांहीं थोडींशीं बुद्धिमान्, पराक्रमी आणि तत्त्वनिष्ठ माणसें त्यांच्याभोवतीं जमा झालीं आणि आपल्या सर्वस्वावर पाणी सोडून स्वातंत्र्यासाठीं त्यांच्या नेतृत्वाखालीं आमरण लढण्याची ज्यांनीं प्रतिज्ञा केली त्यांमध्ये वल्लभभाई पटेल ह्यांचा प्रामुख्यानें अंतर्भाव करावा लागेल. गांधीजींनीं फुंकर घालतांच वल्लभभाईंच्या व्यक्तिमत्वामधील वीरवृत्तीचा अंगार एकदम भडकून बाहेर पडला. आणि त्यांनीं आरोळी देतांच बारडोलीचा एक लाख शेतकरी दंड थोपटून त्यांच्यामागे उभा राहिला.

बारडोलीमध्ये राज्य पटेलानें आहे कीं इंग्रज सरकारचें आहे, एवढा भ्रम उत्पन्न करण्याइतकी त्या ठिकाणीं वल्लभभाईंनीं क्रांति घडवून आणली ! प्रांताच्या गोन्या गव्हर्नरानें संतापून गर्जना केली कीं, ब्रिटिश साम्राज्याचें सारें सामर्थ्य खर्ची पडलें तरी हरकत नाही, पण आम्ही ही बारडोली ठेचून काढूं ! पण शूर बारडोली कांहीं ठेचली गेली नाही. बारडोली विजयी झाली. आणि त्या ठिकाणीं प्रत्ययास आलेल्या गांधीजींच्या अहिंसात्मक लढ्याचें सामर्थ्य बघून ब्रिटिश राज्यकर्त्यांचे डोळे दिपून गेले. सान्या भारतानें हर्षभरित होऊन वल्लभभाईंवर पुष्पवृष्टि केली. आणि 'बारडोलीचे सरदार' अशी पदवी देऊन महात्मा गांधींनीं

त्यांच्या शौर्याचा गौरव केला. स्वातंत्र्याच्या महाभारतामधील 'बारडोलीचा लढा' हें एक अत्यंत तेजस्वी पर्व म्हणून समजले जाते. त्यानंतर दोनच वर्षांनी कराची येथे भरलेल्या रोहचाळिसाव्या काँग्रेसच्या अधिवेशनाचे अध्यक्षस्थानी वल्लभभाईची निवड झाली. काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून 'मी शेतकरी आहे!'—हुं खेडूत छूं!—अशी गर्जना करणारे वल्लभभाई हे पहिलेच अध्यक्ष होत. तेव्हांपासून तो देशाला स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत काँग्रेसच्या प्रत्येक मोहिमेत, आंदोलनांत आणि अग्निदिव्यांत महात्माजींच्या पावलावर पाऊल ठेवून, हातांत हात घालून आणि खांद्याला खांदा मिडवून अगदीं आघाडीवरचे वीर म्हणून सरदार तळपले आणि लढले. महात्मा गांधी हे स्वतंत्र भारताचे तर जनकच होते. पण ब्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या दाढेंतून त्यांनी परतंत्र भारताला ज्या दोन वीखाहूंनी ओढून बाहेर काढले त्यांपैकी त्यांचे एक बाहु सरदार वल्लभभाई हे होत आणि दुसरे बाहु पंडित जवाहरलाल हे आहेत !

सामान्यपणे पंडित जवाहरलाल नेहरू हे गांधीजींचे वारसदार म्हणून समजले जातात. पण त्या वारशांत सरदार पटेल हेहि हिस्सेदार होते हें विसरतां येत नाही. गांधीजींनी आपल्या गुणांची आणि सामर्थ्याची वांटणी केली आणि त्यांपैकी एक हिस्सा पंडितजींना दिला, आणि दुसरा सरदारांना मिळाला. गांधीजींचा विचार आणि तत्त्वज्ञान नेहरूंना मिळाले. त्यांचा आचार नि व्यवहार पटलांकडे आला. तेजस्विता आणि लोकप्रियता पंडितजींना मिळाली. कठोरता अन् दाहकता सरदारांच्या वांट्याला आली. त्यामुळे गांधीजींचे कार्य त्यांच्या हयातींत आणि त्यांच्या मृत्यूनंतर पुढे चालविण्यासाठी नेहरू आणि पटेल ह्यांना एकत्र येणे मुळीं अपरिहार्यच होऊन बसले. काँग्रेसच्या वीस-पंचवीस वर्षांच्या लढ्यांत गांधी, पटेल आणि नेहरू ह्यांचे जीवन आणि व्यक्तिमत्त्व एकमेकांमध्ये इतके विलीन होऊन गेले होते की देशाच्या राजकारणाचीं सूत्रे त्यांपैकी कोण हलविते, कोण बोलविते आणि कोण चालविते हें बाहेरच्या माणसांना कळणे मुष्कील होऊन बसले होते. १६ दत्तात्रेयाच्या मूर्तीप्रमाणें हीं तीन तेजस्वी मस्तके एका महान् देहामध्ये येऊन बसलीं होती. आणि एकाच प्रश्नाचा एकाच वेळीं तीं तीन निरनिराळ्या दृष्टि-तेकोणांनीं विचार करीत असत. प्रत्येक निर्णय गांधीजीच देत आणि त्याची बजावणी पटुटेल आणि नेहरू करीत असें मुळींच नव्हतें. कित्येकदां पटेल आणि नेहरू निर्णय ठरवीत आणि गांधीजींना त्यांच्या मार्गें जावें लागे.

फाळणीचें मोल देऊन भारत स्वतंत्र करावयाचा हा महान् निर्णय गांधीजींचा नव्हता, नेहरू आणि पटेल ह्यांचा होता. ही गोष्ट जगजाहीर आहे. देशाचे तुकडे होण्यापूर्वी माझ्या देहाचे तुकडे होतील ही गांधीजींची प्रतिज्ञा होती. नेहरू आणि पटेल हेहि अखंड भारताचे गांधीजींएवढेच कडूर पुरस्कर्ते होते. ब्रिटिश शिष्ट-मंडळाची 'सोळा मे' ची योजना मला मान्य करून काँग्रेसने 'घटना समिती'त जेव्हां जावयाचें ठरविलें तेव्हां सरदार म्हणाले, "मुस्लिम लीगला या योजनेंत पाकिस्तान दिसतें. पण आम्हांला ह्या योजनेंत तर अखंड हिंदुस्थान दिसतें. कोण बरोबर आहे हें बघूं." दुर्दैवानें ब्रिटिशांचा आणि मुस्लिम लीगवाल्यांचा कावा पटेल आणि नेहरूंच्या ध्यानांत आला नाहीं. शेवटीं मुसलमानांना पाकिस्तान दिल्यावांचून 'भारताला' स्वातंत्र्य मिळणें ही गोष्ट अशक्य आहे अशीच परिस्थिति मुळीं निर्माण होऊन बसली. कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासांत एवढा बिकट प्रसंग निर्माण झाला नसेल. पुढें पाऊल टाकावें तर फाळणी. मार्गें पाऊल टाकावें तर पारतंत्र्य. इतिहासाच्या आणि भूगोलाच्या रूपानें आव्हान देणाऱ्या भूतकाळाच्या छातींत खंजीर खुपसावयाचा कीं कोट्यवधि लोकांना गुलामगिरीच्या नरकांत तसेंच सडत ठेवून भविष्यकाळाच्या नरड्याला नख लावावयाचें? ह्यांपैकीं कोणताहि मार्ग पत्करला तरी त्यांत धोका आणि नाशच होता. नेहरू आणि पटेल ह्यांनीं वज्राचीं अंतःकरणें करून कमी धोक्याच्या आणि अंतिम कल्याणाच्या मार्गानें जावयाचें अखेर ठरविलें. कोट्यवधि लोकांना मरणापेक्षांहि अधिक दुःख झालें. गांधीजींचें काळीज रक्तवंत्राळ झालें. पण साऱ्या राष्ट्राच्या वतीनें नेहरू-पटेलानीं निर्णय घेतलेला होता. तो आतां अटळ होता. स्वतःचे अश्रू आणि रक्त आंतल्या आंत गिळून नेहरू-पटेलंच्या ह्या निर्णयामार्गें साऱ्या राष्ट्राला खेचून आणण्यासाठीं हातांत काठी घेऊन महात्माजी पुन्हा पायावर धैर्यानें उभे राहिले आणि चोहोंबाजूंनीं पेटलेला जातीय द्वेषाचा वणवा शांतीच्या व प्रेमाच्या वर्षावानें विझवीत विझवीत देशभर संचार करूं लागले. त्यांतच अखेर त्यांना आपल्या प्राणाची आहुति टाकावी लागली.

गांधीजींच्या जीवनानें एकत्र आलेल्या नेहरू-पटेलंच्या जोडींत गांधीजींच्या मरणानें एका निराळ्याच जिव्हाळ्याचें नातें निर्माण केलें. गांधीजींच्या रक्तानें दोघांचे आत्मे परस्परांशीं चिकटून एकजीव होऊन गेले. नेहरूंना सांभाळण्याची गांधीजींची जबाबदारी साहजिकच वयाच्या वडीलकीमुळें आणि स्वभावाच्या

स्थिरतेमुळें सरदारांकडे आली. पिता, भ्राता, सहकारी आणि अनुयायी अशा निरनिराळ्या प्रेमाच्या आणि कर्तव्याच्या नात्यांनीं डोळ्यांत तेल घालून भारताचें अनमोल 'जवाहीर' सरदारांनीं आतांपर्यंत सांभाळलें ह्यांत काय शंका आहे? नाशिकच्या अधिवेशनांत लक्षावधि लोक नेहरूंना डोक्यावर घेऊन त्यांच्या नांवाचा जयजयकार करीत होते तेव्हां मागल्या वाजूला व्यासपीठावर डोळे मिटून पडलेल्या वृद्ध सरदारांच्या आत्म्याला केवढा हर्ष आणि केवढी धन्यता वाटत असली पाहिजे ह्याची कोण कल्पना करूं शकेल? मध्यवर्ती सरकारांत 'नेहरू-पक्ष' आणि 'पटेल-पक्ष' असे दोन तट पडल्याच्या बातम्या कांहीं लुच्च्या लोकांनीं मध्यंतरीं पिकवल्या होत्या. त्या वेळीं सरदार संतापून म्हणाले, "नेहरूंशीं वेइमान होणें म्हणजे गांधीजींचा द्रोह करण्यासारखें आहे." आणि नेहरू हसून म्हणाले, "सरदारांत आणि माझ्यांत दोन पक्ष पडले आहेत ही खरी गोष्ट आहे. मीं नुसतें सांगावयाचा अवकाश कीं सरदार राजीनामा देतील. पण सरदारांनींही मला सांगावयाचा अवकाश कीं मलाहि पण राजीनामा देऊन बाहेर पडावें लागेल." मृत्यूपूर्वीं सरदारांच्या मनांत एकच विचार होता. आणि तो म्हणजे नेहरूंचा. दिल्लीहून निघतांना डोळ्यांत अश्रू आणून सरदार राष्ट्रपतींना म्हणाले, "पंडितजींवर आतां फार मोठा बोजा पडणार आहे." प्रेमाचा आणि कारुण्याचा केवढा अथांग डोह उचंबळतो आहे ह्या उद्गारांत! सरदारांच्या मृत्यूनंतर लोकसभेंत बोलतांना पंडित नेहरू व्याकुळ स्वरांत म्हणाले, "ज्या जागेवर आम्ही दोघे आतांपर्यंत शेजारीं शेजारीं बसत असूं ती जागा यापुढें मोकळी पडलेली पाहून माझ्या हृदयांत कालवाकालव झाल्यावांचून राहणार नाहीं." सरदारांच्या मृत्युमुळें पंडितजींच्या जीवनांत केवढी मोठी पोकळी निर्माण झालेली आहे त्याची कल्पना फारच थोड्यांना होऊं शकेल. पंडितजी आणि सरदार ह्यांच्या प्रेमाचें वर्णन करावयास एखाद्या महाकवीलाच अवतार घ्यावा लागेल. उभयतांमध्ये वितुष्ट उत्पन्न करून त्यांना एकमेकांपासून अलग करण्याचा आजपर्यंत अनेकांनीं प्रयत्न केला, पण त्या कार्मीं मृत्यूखेरीज दुसऱ्या कोणालाहि यश आलेलें नाहीं. आणि मृत्यूलाहि पण बिचान्याला अर्धवटच यश आलें!

गांधी, पटेल आणि नेहरू हे एका दृष्टीनें खरोखरच फार मोठे भाग्यशाली म्हणावयास पाहिजेत. कारण स्वातंत्र्याच्या युद्धांत विजय मिळवून आपली मातृभूमि पारतंत्र्यांतून मुक्त झालेली स्वतःच्या डोळ्यांनीं पाहण्याचें परम भाग्य

त्यांना लाभलें. आपल्या हयातींत हिंदुस्थान स्वतंत्र होणें अशक्य आहे अशा विचारानें निराश होऊन लोकमान्यांसारखे मोठे मोठे नेते कंटाळून निघून गेले. बेचाळीस सालीं गांधीजींनीं 'चले जाव'ची जेव्हां घोषणा केली तेव्हां ब्रिटिश सरकारनें काँग्रेसच्या सर्व वयोवृद्ध नेत्यांना तीन वर्षे कारागृहांत कोंडून ठेवलें. ह्या अग्निदिव्यांतून ते सर्वजण सुखरूप बाहेर पडतील अशी कोणाला आशा वाटत होती? आगाखान वाड्यांत गांधीजींनीं प्राणांतिक उपोषण आरंभलें. तेव्हां त्यांच्या चित्तेसाठीं ब्रिटिश सरकारनें आधीं पासून लकडेंदेखील आणून ठेविलीं होती. कस्तुरबा आणि महादेव देसाई तर आधींच बंदिवासांतच मरण पावलीं होती. सत्तर वर्षांचे वल्लभभाई पोटाच्या असाध्य व्याधीनें इतके जर्जर झाले होते कीं ते जगण्याची आशाहि सर्वांनीं सोडून दिली होती. पण देश स्वतंत्र झालेला पाहण्याची काँग्रेसनेत्यांची इच्छा इतकी ज्वलन्त आणि रौद्र होती कीं त्यांच्या अंगाला स्पर्श करण्याची मृत्यूला देखील छाती झाली नाही. दुसरें महायुद्ध संपतांच ब्रिटिश सरकारनें ह्या नेत्यांना जेव्हां कारागृहांतून बाहेर काढलें तेव्हां स्वातंत्र्याच्या गगनभेदी आरोळ्या ठोकित खवळलेल्या सिंहाप्रमाणें आयाळी पिंजारीत आणि शेपट्या आपटीत एकेक नेता तुरुंगांतून बाहेर पडला. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठीं प्राणावर उदार झालेल्या ह्या वयोवृद्ध वीरांचें दर्शन मुंबईच्या गोवालिया मैदानावर घेण्याचें भाग्य ज्यांना लाभलें ते धन्य होत. सत्तर वर्षांच्या सरदारांचा त्या वेळचा तो प्रखर आणि रौद्र अवतार बघून तर लोकांचे डोळे दिपले. त्यांना कुठें ठेवूं आणि कुठें न ठेवूं असें लोकांना होऊन गेलें. सरदारांवरील जनतेच्या प्रेमाला त्या अधिवेशनांत पराकाष्ठेची भरती आली होती. शरच्चंद्र बोस व सरदार पटेल ह्यांनीं धावत येऊन एकमेकांना कडकडून मिठी मारली आणि एकमेकांच्या खांद्यावर डोकीं ठेवून जेव्हां ते स्फुंदूं लागले तेव्हां तीस हजार प्रेक्षकांच्या काळजाचें त्या वेळीं अगदीं पाणी पाणी होऊन गेलें. हें रोमहर्षण दृश्य तर मी माझ्या आयुष्यांत कधीं विसरणार नाही. सरदारांच्या वक्तृत्वाला तर त्या वेळीं असा कांहीं विलक्षण बहर आला होता म्हणून सांगूं! 'बेचाळीसच्या आंदोलना' बद्दल बोलतांना जेव्हां सरदार म्हणाले, "सरकारनें ह्या आंदोलनाला 'काँग्रेसचें बंड' असें नांव दिलें आहे. ह्या नांवाचा मी मोठ्या आनंदानें स्वीकार करतो. मला वाईट एवढेंच वाटतें कीं, बेचाळीसच्या बंडाची आम्हीं तयारी केली नव्हती. तयारी करून जर का आम्हीं हें बंड केले असतें

तर आमच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न ह्या घटकेला आज शिल्पकच उरला नसता.” त्या वेळीं हजारों श्रोते वेमान होऊन उभे राहिले आणि पांच मिनिटेंपर्यंत सरदार वल्लभभाईच्या जयजयकारानें तो प्रचंड मंडप निनादत होता. एखाद्या ‘महांकाळी’ तोफेमधून मोठमोठे लाल आणि रसरसणारे शिशाचे गोळे जसे बाहेर पडावेत, तशीं एकामागून एक छातीठोक आव्हानें सरदारांच्या क्रुद्ध मुखामधून त्या अधिवेशनांत बाहेर पडलीं. ‘बंगालच्या दुष्काळांत लक्षावधि लोक मरूं देणाऱ्या नालायक लॉर्ड लिनलिथगोला ह्या देशावर राज्य करण्याचा अधिकार नाही,’ असें त्यांनीं गर्जून सांगितलें. ‘केवळ हिंदुस्थानांतूनच नव्हे तर साऱ्या आशिया खंडामधून तुमची हकालपट्टी केल्यावांचून आम्ही थांबणार नाही,’ असा ब्रिटिश साम्राज्यवाद्यांना त्यांनीं दम भरला. आणि ‘ब्रिटिशांचें मजूर मंत्रिमंडळ पांच वर्षे टिको किंवा न टिको, आम्ही मात्र पांच वर्षांच्या आंत ह्या देशाचा राज्यकारभार आपल्या ताब्यांत घेतल्यावांचून राहणार नाही,’ असें अॅटली मंत्रिमंडळाला त्यांनीं आव्हान दिलें.

वल्लभभाईचें वक्तृत्व आणि व्यक्तिमत्त्व पाहून मला तरी क्षणोक्षणीं लोकमान्य टिळकांची आठवण होई. दोघांचाहि वर्ण, मुद्रा, गुर्मी आणि गुरगुर अगदीं सारखी होती. अंगावर उपरणें पांघरून अगदीं साऱ्या व शुभ्र पोपाखांत हळू-हळू पावले टाकीत सरदार जेव्हां व्यासपीठावर येत तेव्हां प्रत्येक पाऊल जणुं कांहीं आपल्या विरोधकाच्या छातीवर आपण टाकीत आहोंत अशा आवेशानें आणि आत्मविश्वासानें ते येत. उत्तम हिंदी किंवा उर्दू त्यांना बोलतां येत नसे. पण भापेसाठीं म्हणून ते कुठें अडत नसत. आणि त्यांच्या भाषणाचा आशय श्रोत्यांना उत्तम तऱ्हेनें कळत असे. त्यांचें एकेक वाक्य म्हणजे घणाचा घाव होता. त्यामुळे श्रोत्यांच्या काळजाचा ते तावडतोव ठाव घेत असत. प्रचंड लोकसमुदायापुढें राजकारणांतल्या कोणत्याहि कठीण विषयावर सोपें बोलणारा त्यांच्याएवढा सामर्थ्यवान् वक्ता लोकमान्य टिळकांनंतर दुसरा झालाच नाही असें माझे स्पष्ट मत आहे. वीररस हा त्यांच्या वक्तृत्वाचा स्थायीभाव होता. मीरत काँग्रेसच्या अधिवेशनामध्ये त्यांच्या वीरवृत्तीचें अतिशय विशुद्ध आणि देदीप्यमान स्वरूप पाहावयास मिळालें. पाकिस्तानी मुसलमानांच्या जातीय अत्याचारामुळे अर्जुनाप्रमाणें घाबरून आणि गोंधळून गेलेल्या व अगतिक झालेल्या स्वत्रांधवांना ताळ्यावर आणण्यासाठीं सरदारांनीं जो स्फूर्तिदायक संदेश दिला तो ‘वल्लभगीता’

भारताच्या स्वातंत्र्याचा सरदार

वि: .. :३३.....

म्हणून अमर झालेला आहे. सरदार या संदेशांत म्हणाले, "तुम्हांला स्वतःच रक्षण करतां आलें पाहिजे. तुम्हांला शेजाऱ्याचें रक्षण करतां आलें पाहिजे. 'आमचें रक्षण करा हो' अशा लष्कराला आणि पोलिसांना तुम्ही हाका मारूं नका. भ्याडपणापेक्षा हिंसा श्रेष्ठ आहे. आत्मरक्षणासाठीं हिंसा करणें अवश्य असेल तर ती वेलाशक करा. रक्तपातानें आणि तलवारीनें मुसलमानांना पाकिस्तान मिळणार नाहीं. तलवारीला तलवारीनेंच उत्तर मिळेल!" गांधीजींच्या अहिंसातत्त्वावर एवढें उदात्त आणि तेजस्वी भाष्य त्यांच्या कोणत्याहि अनुयायानें त्यापूर्वी केलेलें नव्हतें. देशाला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी देशामध्ये राष्ट्रवादाचा आणि जातीयवादाचा प्राणांतिक झगडा चालू होता. जातीयवादाच्या आक्रमणापासून राष्ट्रवादानें आपला बचाव कसा करावा ह्याचा असंख्य राष्ट्रवादी जनतेला संशय पडलेला होता. तो त्यांचा संशय 'तलवारीला तलवारीनेंच उत्तर मिळेल' असें जातीयवादाला आव्हान देऊन सरदारांनीं दूर केला, आणि राष्ट्रवादामध्ये नवीन जोम निर्माण केला. जातीयवादी पाकिस्तानी मुसलमान सरदारांच्या नांवानें जे दांतओठ खात असतात आणि मनगटें चावीत असतात त्याचें हेंच खरें कारण होय !

आपल्या शत्रूचे वाभाडे काढण्याचें जबरदस्त सामर्थ्य सरदारांच्या वक्तृत्वांत होतें. २ सप्टेंबर १९४६ रोजीं नेहरूंच्या नेतृत्वाखालीं 'मध्यंतर सरकार'ची दिल्ली येथें स्थापना झाली. ह्या सरकारांतून काँग्रेसमंत्र्यांना बाहेर हाकून देण्यासाठीं ब्रिटिश सरकारनें आणि मुस्लिम लीगवाल्यांनीं जंग जंग पछाडले. पण काय वाटेल तें झालें तरी 'मध्यंतर सरकार'मधून बाहेर पडावयाचें नाहीं असें सरदारांनीं ठरविलें. या धोरणाबाबत 'मीरत काँग्रेस'मध्ये भाषण करतांना सरदार म्हणाले, "मध्यंतर सरकारांत आम्ही जे शिरलों, ते तेथें मुकाम टोकण्याचा पूर्ण निश्चय करूनच शिरलों. आपण होऊन ह्या जागेवरून हलण्याचा आमचा मुळींच विचार नाहीं. कांहीं लोक आम्हांला विचारतात कीं, देशांतले जातीय दंगे जर तुम्हांला थांबवतां येत नाहींत तर या मध्यंतर सरकारवर लथ मारून तुम्ही बाहेर कां पडत नाहीं ? त्याबद्दल मला एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, ब्रिटिशांची आणि मुस्लिम लीगवाल्यांची आतां दोस्ती जमलेली आहे. ही दोस्ती फोडून काढण्यासाठीं आम्हांला मध्यंतर सरकारमध्ये राहावयाचें आहे. हें मध्यंतर सरकार आम्हांला वाटेल तेव्हां मोडून टाकतां येईल. पण आम्ही तें स. अ. ३

इतक्यांत मोडणार नाहीं. आम्ही ब्रिटिशांच्या तोंडाला डांवर फासून त्यांची साऱ्या जगांत जेव्हां यथेच्छ बदनामी करूं तेव्हांच मग हें मध्यंतर सरकार मोडून त्यांतून बाहेर पडूं!” ‘याद राखा, तुम्हीं तलवार उपसली तर आम्ही तलवार उपसूं’ असें मुस्लिम लीगला छातीठोकपणें सांगणारा आणि ‘लक्षांत ठेवा, आमच्याविरुद्ध कारस्थानें कराल तर तुमच्या तोंडाला डांवर फासून तुमची साऱ्या जगांत बदनामी करूं’ असें ब्रिटिशांना निर्भयपणें बजावणारा मर्द सरदार पटेलां-खेरोज काँग्रेसमध्ये दुसरा झालेला नाहीं. ह्याच्यामुळेच शत्रूंना वल्लभभाईंचें भय वाटे आणि स्वकीयांना त्यांचा भारी दरारा वाटे. मुंबईच्या एका सभेंत ध्वनियंत्र बंद पडलें म्हणून लोक मोठमोठ्यानें ओरडावयाला लागले. तेव्हां वल्लभभाई शांतपणें म्हणाले, “ज्यावेळीं आम्ही तुम्हांला ओरडा म्हणून सांगूं त्याच वेळीं ओरडा! भलत्या वेळीं कशाला ओरडतां आहांत?” त्याबरोबर लोक एकदम खजील होऊन गप्प बसले. वल्लभभाईंच्या लढाऊ आणि उग्र वक्तृत्वाला विनोदाची विलक्षण धार असे. त्यामुळे त्याच्या मित्रांची हसतां हसतां पोटे दुखून येत आणि शत्रूंचीं भयानें पोटे फुटून आंतडीं बाहेर पडत. आपल्या या हृदयविदारक विनोदानें आपल्या विरोधकांची काय स्थिति होत असेल ह्याची ते मुळींच पर्वा करीत नसत. ‘तुमच्या कार्यक्रमांतली क्रांति आतां संपली!’ असा समाजवाद्यांनीं जेव्हां त्यांच्यावर हल्ला केला, तेव्हां आपल्या दाहक विनोदाचें शस्त्र उपसून ते त्यांना म्हणाले, “काहीं लोक अजून भ्रमांत आहेत. त्यांना असें वाटतें कीं, तेच क्रांति घडवून आणतात. एक कुऱ्याची गोष्ट आहे. एका बैलगाडीमध्ये खूप सामान भरून चाललें होतें. त्याच्या खालून एक कुत्रें चाललें होतें. त्या कुऱ्याला वाटलें कीं आपण चाललों नाहीं तर ती गाडी चालणार नाहीं. तशी ह्या लोकांची समजूत आहे. मला त्यांना एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं क्रांतीच्या नुसत्या बडबडीनें क्रांति होत नाहीं!” सरदारांचा हा भीषण विनोद समाजवाद्यांच्या अगदीं वर्मां जाऊन झोंबला. ‘मध्यंतर सरकार’मध्ये जाणें म्हणजे ब्रिटिश सरकारशीं सहकार्य करण्यासारखें आहे, अशी नेहरू-पटेलांवर कोणी टीका केली, तेव्हां सरदार उखडून म्हणाले, “छान, साहेबाचा बाडबिस्तरा बांधण्याच्या आणि त्याचा गाशा गुंडाळण्याच्या कामामध्ये आम्ही त्यांना मदत केली तर तें काय आम्ही त्यांच्याशीं सहकार्य करीत असल्याचें निदर्शन आहे होय?” जनाव जीनांनीं घटना समितीवर बहिष्कार घालावयाची घोषणा केली,

त्याच सुमारास मुंबईच्या एका जाहीर सभेत सरदारांनीं 'म्हातारी आणि तिचें कोंबडें' ही गोष्ट सांगितली. आणि मग त्यांनीं श्रोत्यांना सवाल केला कीं, "म्हातारीनें कोंबडें पाटीखालीं झाकलें म्हणून सूर्य उगवायचा थांबला का?" श्रोते ओरडले, "नाहीं!" तेव्हां सरदारांनीं पुन्हा विचारलें, "मग जीनांनीं घटना समितीवर बहिष्कार घातला म्हणून आमची घटना समिति भरावयाची थांबेल काय?" श्रोते पुन्हा ओरडले, "नाहीं!" आणि सभेत प्रचंड हशा पिकला.

बोचक आणि खोचक विनोद निर्माण करण्याच्या बाबतींत सरदारांचा जेवढा हातखंडा होता, तेवढा निरागस आणि निरुपद्रवी विनोद करण्याच्या कामांतहि ते अतिशय वाकत्रगार होते. अगदीं निकटचो मित्रमंडळी जमली कीं सरदार त्यांना पोट धरधरून हसावयाला लावीत. गांधीजींनीं ह्याबाबत सरदारांना एक सर्टिफिकेट देऊन ठेवलें होतें. "सरदारांच्या सांनिध्यांत खिन्नतेला काळें तोंड करून पोत्राराच करावा लागतो!" (Gloom hides its fiendish face in his presence!) असें गांधीजी म्हणत. एकदां सरदार आणि गांधीजी तुरुंगांत असतांना प्रत्येकानें कोणकोणतीं कामें करावयाचीं ह्याची गांधीजी वांटणी करूं लागले. त्यांनीं सरदारांना विचारलें, "तुम्ही कोणतें काम कराल?" सरदार म्हणाले, "मी पाकिटें चिकटवून तयार करीन!" गांधीजी म्हणाले, "ठीक आहे." त्याप्रमाणें सरदार भराभर पाकिटें तयार करूं लागले. कांहीं दिवसांनीं ते गांधीजींना म्हणाले, "बघा, आतां मी या पाकिटशास्त्राचा पदवीधर झालों आहे कीं नाहीं!" गांधीजींनीं विचारलें, "उद्यां हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळालें म्हणजे तुम्ही कोणतें काम आपल्याकडे घ्याल!" सरदार शांतपणें म्हणाले, "हेंच-पाकिटमंत्र्याचें!" गांधीजी आणि सरदार एकत्र आले म्हणजे दोघांच्याहि विनोदाला दुथडी पूर भरून येई. महादेव देसाईंनीं लिहून ठेवलेल्या 'डायरी'त उभयतांच्या विनोदाचीं कितीतरी आल्हादकारक उदाहरणें इतस्ततः विखुरलीं आहेत !

पण वल्लभभाईंच्या ह्या कोमल आणि हृदयंगम स्वभावाचें दर्शन घडण्याचा इतरांना क्वचित्च योग येई. जगाच्या दृष्टीनें ते गंभीर, लढाऊ, रागीट, कठोर आणि पोलादी पुरुष ठरले. चांगुलपणा आणि लोकप्रियता नेहरूंच्या वाट्याला आली. आणि वाईटपणाचा आणि अप्रियतेचा हिस्सा सरदारांच्या पदरांत पडला. नेहरूंनीं फुलें स्वीकारावयाचीं आणि वल्लभभाईंनीं शिव्या पत्करावयाच्या असा उभयतांचा आंतून गुप्त करार झाला होता कीं काय कोणास ठाऊक ! काँग्रेस संघटनेंतील आणि सरकारांतील

सर्वच अवघड आणि अप्रिय कामें सरदारांनीं आपल्याकडे घेतलीं. त्यामुळें हळूहळू पुष्कळांचा त्यांच्याबद्दल गैरसमज होत गेला. आणि त्यांच्याकडे बघण्याचा जनतेचा दृष्टिकोन कलुषित झाला. पस्तीस सालीं 'काँग्रेस पार्लमेंटरी बोर्ड'चे ते अध्यक्ष झाल्यापासून काँग्रेसच्या अंतर्गत संघटनेचें काम त्यांना अत्यंत कठोर शिस्तीनें करावें लागलें. वीर नरिमन, डॉ. खरे आणि सुभाषचंद्र बोस ह्यांजविरुद्ध शिस्तभंगाचें हत्यार त्यांनाच उपसावें लागलें. तेव्हांपासून त्यांच्या पोलादीपणाचा आणि हुकुमशाहीपणाचा भला किंवा बुरा लौकिक देशामध्यें विशेष पसरला. मुस्लिम लीगवाल्यांना त्यांनीं तलवारीचें आव्हान दिलें. हिंदूंचें जबरदस्तीनें धर्मांतर झालेलें पाहून त्यांचें काळीज व्याकुळ झालें. "ह्या जबरदस्तीच्या धर्मांतरानें माझ्या अंतःकरणाला जेवढें दुःख झालें तेवढें बंगालच्या दुष्काळांत तीस लाख मेल्यानेंहि ! झालें नाहीं !" असे तळमळून त्यांनीं उद्गार काढले. काश्मीरसंबंधींच्या पाकिस्तानी धोरणाचा तुम्ही कडकडून कां निषेध करीत नाहीं, असा भारतांतील मुसलमानांना त्यांनीं जबाब विचारला. 'राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघा'चे स्वयंसेवक हे मातृभूमीवर प्रेम करणारे देशभक्त आहेत असें लखनौ येथील भाषणांत त्यांनीं त्यांना शिफारसपत्र देऊन टाकलें. ह्यामुळें सरदार हे अंतःकरणांतून हिंदुत्वनिष्ठ आणि जातीयवादी आहेत अशा त्यांच्या दुर्लौकिकांत आणखीच भर पडली.

सरदारांच्या बुद्धिमत्तेला स्वाभाविक अशा कांहीं मर्यादा होत्या. त्यांना आधुनिक अर्थशास्त्र आणि समाजवाद कळत नव्हता. अर्थात् तो त्यांचा दोष नव्हता. ज्या काळांत आणि पिढींत ते जन्माला आले त्यांचा तो दोष होता. 'मी स्वतःच मुळीं समाजवादी आहे !' असें ते म्हणत. "श्रीमंतांचे पैसे हिरावून घेऊन ते गरिबांना वाटावयाचे आणि सर्वांना गरीब करून सोडावयाचें हाच ना तुमचा समाजवाद ?" अशी समाजवादाची ते टर करावयाला जात आणि स्वतःचेंच हसू करून घेत. त्यामुळें भांडवलवाल्यांना ते आपले मित्र वाटत आणि समाजवाद्यांना ते आपले शत्रु वाटत. पण सरदार हे हाडाचे शेतकरी होते. जान गंधरनें लिहिलें आहे, 'शेतकरीपणा हीच फक्त त्यांची संस्कृति होती.' (His only culture is agriculture.) बारडोलीच्या शेतकऱ्यांचा शूर पुढारी हा भांडवलवाल्यांचा मित्र कसा असू शकेल ? पण सरदार मनांतून कसेहि असले तरी काँग्रेसमधल्या प्रतिगामी आणि भांडवलशाही प्रवृत्ति त्यांच्या आडोशाला येऊन लपून बसल्या होत्या ह्यांत मुळींच संशय नाहीं. संयुक्त महाराष्ट्राला निकराचा विरोध करण्यांत त्यांनींच

पुढाकार घेतला आणि मुंबई ही महाराष्ट्रापासून वेगळी फोडून काढण्याचा त्यांनी आग्रह धरला, त्यामुळे ते 'भांडवलशाहीचे हस्तक' आहेत अशी त्यांच्या टीकाकारांची त्यांच्याविषयीची समजूत अधिकच दृढ झाली. देशातील सहस्र संस्थाने त्यांनी विसर्जन करून टाकली आणि देशाचा नकाशा बदलून टाकला हे खरे. पण संस्थानिकांच्या वार्षिक तैनाती आणि खाजगी इस्टेटी त्यांनी कायम ठेवल्या आणि संस्थानी जनतेला मान्य नसलेलीं नालायक मंत्रिमंडळे त्यांनी तिच्यावर लादून 'संस्थानिक बरे पण हे काँग्रेसवाले नकोत!' असें तिला वाटावयाला लावले. त्यामुळे संस्थानिकांना ते आपले पाठीराखे वाटत. पण संस्थानी जनतेला मागच्या जन्मीचे ते आपले वैरी आहेत असें वाटे. भारताच्या घटनेतील मूलभूत स्वातंत्र्याला मर्यादा घालण्यासाठी 'प्रतिबंधक स्थानबद्धतेचा कायदा' घाईघाईने मंजूर करून घेण्यांत सरदारांनी पुढाकार घेतला. त्यामुळे नागरिक स्वातंत्र्याच्या पुरस्कर्त्यांचा रोष त्यांनी आपल्यावर ओढवून घेतला. बिहार आणि मद्रास येथील काँग्रेसमंत्र्यांवर पैसे खाल्ल्याचे, काळाबाजार केल्याचे आणि वशिलेबाजीचे एकाहिपेक्षां एक भयंकर आरोप करण्यांत आले असतां सरदारांनी त्यांना शासन करण्याऐवजीं त्यांचीं प्रकरणे दफ्तरीं दाखल करून त्यांच्या अपराधांवर पांघरूण घातले. त्यामुळे काँग्रेसच्या नैतिक अधःपाताला सरदारच जबाबदार आहेत असा आचार्य कृपलानी व टी. प्रकाशमसारखे कट्टर गांधीवादी त्यांच्यावर उघड उघड आरोप करू लागले. सरदारांच्या निरनिराळ्या टीकाकारांचे त्यांजवरील हे सर्व आरोप एकत्र केले आणि ते खरे आहेत असें मानले तर सरदारां-एवढा जनतेचा आणि स्वातंत्र्याचा कट्टर शत्रु, दुष्ट अन् प्रतिगामी शक्तीचा भयंकर पुरस्कर्ता आणि हृदयशून्य नि उलट्या काळजाचा हुकुमशहा ह्या देशांत कोणीहि होऊन गेला नाही असेंच म्हणावे लागेल ! विरोधक आणि टीकाकार म्हणतात तसाच माणूस असतो असें मानण्याची जर प्रथा पडली तर ह्या जगांतले मोठमोठे महात्मे हे सैतान ठरल्यावांचून राहणार नाहीत. देशाला स्वातंत्र्य मिळावे म्हणून सतत तीस वर्षे ज्याने आपल्या सर्वस्वाचा त्याग केला आणि अनन्वित हालअपेष्टा भोगल्या त्या महान् देशभक्ताचे जीवन आणि अंतःकरण संपूर्णपणे समजून न घेतां आपण त्यावर टीका करण्यांत अन्याय केला असेंच सरदारांच्या सर्व टीकाकारांना कालांतराने उमजून आल्यावांचून राहणार नाही. देशाला ज्या क्षणी स्वातंत्र्य मिळाले त्याच क्षणी सरदारांचे ऐतिहासिक कार्य संपले, ह्यांत कांहीं

शंका नाही. त्यानंतर देशाच्या प्रगतीला किंवा उत्क्रांतीला आवश्यक असणारे फार थोडे गुण सरदारांच्या अंगी होते. पण कांहींहि असले तरी सरदारांएवढे महान् देशभक्त आणि स्वातंत्र्यवीर फारच थोडे ह्या देशांत होऊन गेले असाच इतिहासाला निर्वाळा द्यावा लागेल. सरदारांवरील जनतेच्या अपरंपार प्रेमाचें हेंच खरें रहस्य होतें. गेल्या वर्षाच्या मार्च महिन्याअखेर जयपूरला जातांना सरदारांच्या विमानामध्यें विघाड झाला. पायलटनें विमान मोठ्या शिकस्तीनें खालीं आणलें आणि सरदारांचे प्राण वांचविले. त्यानंतर दोन दिवसांनीं सरदार दिल्लीस परत आले आणि त्यांनीं लोकसभेंत जेव्हां प्रवेश केला तेव्हां 'सरदार वल्लभभाई पटेल की जय' असा प्रचंड जयजयकार करून लोकसभेनें त्यांचें स्वागत केलें. तीन मिनिटेंपर्यंत त्या जयजयकारानें लोकसभा निनादत होती. सरदार हात जोडून निश्चलपणें आपल्या जागीं उभे होते. आणि त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रूंच्या धारा वाहात होत्या. जनतेचें सरदारांवर किती प्रेम आहे ह्याचा त्या क्षणीं प्रत्यय आला. भारतावरहि सरदारांचें निरतिशय प्रेम होतें. गेल्या स्वातंत्र्यदिनाच्या भाषणांत त्यांनीं आपलें हृदय संपूर्णपणें उघडें केलें. ते म्हणाले, "देशाच्या भवितव्याबद्दल मला काळजी वाटते. आजच्या राज्यकारभारांतील आणि सार्वजनिक जीवनांतील कांहीं प्रवृत्ति बघून मी अस्वस्थ होतो. माझें हृदय खेदानें भरून जातें. इतिहास किंवा अनुभव ह्यापासून आम्ही कांहींच धडा घेतला नाही. सार्वजनिक जीवन कसें सुधारेल ह्याबद्दल मला चिंता आणि निराशा वाटते. देश मोठा होवो आणि स्वातंत्र्याचा पाया सामर्थ्यवान् होवो!" हे व्याकुळ उद्गार ज्या अंतःकरणामधून बाहेर पडले त्या अंतःकरणांत देशप्रेमाचा अथांग महासागर हेलावत असला पाहिजे ह्यांत काय संशय आहे? सरदारांच्या आत्म्याला शांति मिळावी अशी जर जनतेची इच्छा असेल तर देशाला प्राप्त झालेलें स्वातंत्र्य अधिक सार्थ आणि समर्थ करण्याकडे तिनें यापुढें आपलें शक्तिःसर्वस्व खर्च करावयाला हवें. त्या शूर आणि महान् आत्म्याची तेवढीच शेवटची इच्छा आहे.

हुतात्मा श्यामाप्रसाद मुकर्जी

मृत्यूनें हें फार वाईट केलें. अत्यंत निर्दयतेनें त्यानें श्यामाप्रसादांचा घात केला. काश्मीरच्या लढ्यांतला एक महान् योद्धा गेला. भारतीय ऐक्याच्या आघाडीचा खांब कोसळला. देशाच्या इतिहासांत अशी शोककारक घटना क्वचित्च घडली असेल. भारतीय कीर्तीचे जे चारपांच महापुरुष आज ह्या देशांत आहेत त्यांमध्ये श्यामाप्रसादांची गणना होती. बंगालचे तर ते एकमेव नेते होते. सुरेंद्रनाथ बानर्जी किंवा चित्तरंजन दास ह्यांच्या प्रखर बुद्धिसामर्थ्याची आणि प्रचंड कर्तृत्वाची बंगीय परंपरा त्यांनींच आज सांभाळली होती. भारताच्या सार्वजनिक जीवनांत त्यांच्या एवढा जबर धडाडीचा आणि प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा पुरुष आज दुसरा कोणी नव्हता. लोकशाही राजकारणांतल्या लढाऊ शक्तीचें सेनापतित्वच मुळीं त्यांच्याकडे आलें होतें. आपल्या अमोघ वक्तृत्वाची प्रचंड गदा हातीं घेऊन दिल्लीच्या लोकसभेंत बुरुजासारखा उभा असलेला हा महाकाय भीमपुरुष साऱ्या भारताच्या कौतुकाचा नि आदराचा विषय होऊन बसला होता. अलौकिक कर्तृत्वाच्या अशा ह्या महान् राष्ट्रपुरुषाला आपल्या मातृभूमींत स्थानबद्धतेमध्ये अशा रीतीनें मरण यावें ही भारतीय स्वातंत्र्याची अत्यंत हृदयद्रावक शोककथा होय. देशाच्या लोकशाही राज्यकारभाराला लागलेलें हें फार मोठें लांछन आहे.

नागरिक स्वातंत्र्याची ही लाजिरवाणी विटंबना होय.

वस्तुतः, श्यामाप्रसादांना स्थानवद्ध करून ठेवण्याचा काश्मीर सरकारला काय अधिकार ? श्यामाप्रसाद काय सामान्य पुरुष होते ? स्वतंत्र भारताच्या पहिल्या मंत्रिमंडळामधले एक थोर मंत्री, कलकत्ता विश्वविद्यालयाचे एकवेळचे उपकुलगुरु, देशांतील एका मोठ्या राजकीय पक्षाचे प्रमुख आणि भारतीय लोकसभेचे सन्मान्य सभासद, अशा प्रतिष्ठित आणि जबाबदार पुढाऱ्याला यःकश्चित् एका घटक प्रदेशाच्या सरकारने अटक करून स्थानवद्ध करावयाचें हा भारतीय नागरिकत्वाचा आणि घटनेचा अक्षम्य उपमर्द होय. काश्मीरच्या प्रदेशांत वाममार्गानें कांहीं त्यांनीं प्रवेश केला नाहीं. आपण येणार असल्याचें प्रकटपणें त्यांनीं काश्मीर सरकारला कळविलें. काश्मीर सरकारनें त्यांना परवाना देण्याचें नाकारलें. स्वतंत्र देशाच्या नागरिकाला एका राज्यांतून दुसऱ्या राज्यांत जावयाला परवाना लागावा ही का लोकशाही म्हणावयाची ? आणि श्यामाप्रसादांना प्रवेशाचा परवाना नाकारण्याचें काश्मीर सरकारला काय कारण होतें ? लोकशाहीच्या सर्व मर्यादा आणि बंधनें संभाळून प्रतिपक्षाशीं अत्यंत सभ्यतेनें आणि दबावदारीनें वागणारा ह्या देशांत जर कोणी एकच पुरुष होता तर तो म्हणजे श्यामाप्रसाद. अशा पुरुषाला काश्मीरमध्ये प्रवेश करण्याला सुद्धां परवानगी नसावी ह्यापेक्षां अधिक जुलूम तो कोणता असू शकेल ? काश्मीरांत काय सुलतानशाही आहे का हुकुमशाही ? काश्मीरांत सुरू असलेल्या प्रजापरिषदेच्या सत्याग्रहांत भाग घेण्यासाठीं किंवा तेथील हिंदू प्रजेला शेख अब्दुल्लाच्या सरकारविरुद्ध चिथावणी देण्यासाठीं कांहीं ते तिकडे जात नव्हते. उलट प्रजापरिषदेचा सत्याग्रह थांबावा एवढ्यासाठीं, ज्या कारणामुळें तो उद्धवला त्याचें प्रत्यक्ष अवलोकन करून त्याचाच काश्मीर सरकारशीं तडजोड करावी अशा शांततेच्या आणि सामोपचाराच्या भावनेनें ते तेथें जाऊं इच्छित होते. हा आपला हेतु काश्मीर सरकारला त्यांनीं स्पष्टपणें कळविला होता. काश्मीरमध्ये श्यामाप्रसादांनीं प्रवेश केला असता आणि तेथल्या परिस्थितीचें त्यांनीं अवलोकन केलें असतें तर काश्मीर सरकारवर काय मोठें आभाळ कोसळून पडलें असतें ? श्यामाप्रसाद मरण पावल्यानंतर त्यांच्या शवावर काश्मीरी शालजोडी घालून त्यांची सन्मानानें कलकत्त्याला रवानगी करण्याची जी सद्भावना आणि जो शहाणपणा शेख अब्दुल्लांनीं आतां दाखवला, तो जर त्यांनीं प्रारंभीं दाखवला असता आणि श्यामाप्रसादांचें काश्मीरांत आतिथ्यपूर्वक स्वागत केलें

असतें तर कांहीं विघडलें असतें ?

अब्रदुल्लांची बाजू जर सत्याची आणि प्रामाणिकपणाची असती तर त्यांनीं छातीठोकपणें श्यामाप्रसादांना आव्हान दिलें असतें कीं, “काय, तुम्हांला काश्मीरांतली परिस्थितीच पाहावयाची आहे ना? मग या. मीच ती तुम्हांला दाखवितों. आणि माझ्या सरकारचें धोरण कसें न्यायाचें आणि निःपक्षपातीपणाचें आहे ह्याची तुम्हांला खात्री पटवून देतो!” काश्मीरांतील परिस्थिति पाहण्यास श्यामाप्रसादांनीं मुळीं येऊंच नये, ह्या शेख अब्रदुल्लांच्या इच्छेच्या मुळाशीं काय असलें पाहिजे हें सांगण्याची सुद्धां जरूर नाही. तें सूर्यप्रकाशासारखें स्वच्छ आहे! म्हणूनच काश्मीर सरकारचें पक्षपाती आणि जुलुमी धोरण जगाच्या वेशीवर टांगण्यासाठीं पक्षान्याची पर्वा न करितां श्यामाप्रसादांनीं अकरा मे रोजीं वेधडक जम्मूच्या त प्रवेश केला. त्याबरोबर शेख अब्रदुल्लांनीं काश्मीर राज्य संरक्षण कायद्याचा डगा त्यांच्यावर उपसला आणि अटक करून त्यांना श्रीनगर येथें स्थानबद्ध केलें. विस्तृतः, परवान्यावांचून जरी एखादा माणूस आपल्या प्रदेशांत शिरला तरी त्याला स्थानबद्ध करून ठेवण्याचा राज्यसरकारला कसा अधिकार पोहोचतो? जास्तीत जास्त काश्मीर सरकारनें श्यामाप्रसादांना उचलून भारताच्या हद्दीमध्ये परत आणून ठेवायचें! ह्यापेक्षां त्याला कांहींहि करतां येणार नाही. पण सत्तेचा उन्माद चढलेल्या राज्यकर्त्यांना न्यायाचा आणि कायद्याचा एवढा विवेक कोठून राहणार? आम्ही तुम्हांला आमच्या हद्दींत येऊं देणार नाही हा पहिला जुलूम! आणि आलांतच तुम्ही आम्हांला न विचारतां, तर आम्ही तुम्हांला स्थानबद्ध करून ठेवूं हा दुसरा जुलूम.

डॉ. आंबेडकर परवां म्हणाले कीं, भारताचा एक सन्मान्य नागरिक एका प्रदेशांत स्थानबद्ध मुळीं होतोच कसा? भारत सरकारचें गृहखातें किंवा परराष्ट्र-खातें काय करीत होतें? ह्या त्यांच्या प्रश्नाचें उत्तर अगदीं उघड उघड आहे. श्यामाप्रसादांना जम्मूमध्ये प्रवेश करूं न देण्याच्या आणि केल्यानंतर त्यांना अटक करून स्थानबद्ध करण्याच्या काश्मीर सरकारच्या धोरणाला नेहरू सरकारचा निश्चित पाठिंबा असला पाहिजे. नेहरूंचा जर पाठिंबा नसता तर श्यामाप्रसादांच्या अंगाला हात लावण्याची शेख अब्रदुल्लांची काय छाती होती? पंडित नेहरूंनीं लाडावून शिरजोर करून ठेवलेलीं भारतामध्ये जीं चारदोन माणसें आहेत, त्यांत शेख अब्रदुल्लांचा क्रम वर लागेल. नेहरूंच्या ह्या भोंगळ धोरणामुळेच

भारताच्या ऐक्याला बाध येईल अशा तऱ्हेचीं वक्तव्यें आणि कृत्यें करावयास शेख अब्दुल्लांना विलकुल दिक्त वाटेनाशी झाली आहे. गेल्या वर्षी काश्मीर घटना समितीमध्ये तर त्यांनीं जाहीरपणें सांगितलें कीं, “काश्मीर घटना समिति ही शंभर टक्के सार्वभौम आहे, व भारताच्या किंवा कोणत्याहि बाहेरील सत्तेचें आपल्यावर नियंत्रण नाहीं.” काश्मीर हें सार्वभौम आहे, त्याच्या प्रजासत्ताक राज्याचा स्वतंत्र अध्यक्ष निवडण्याचा आणि स्वतंत्र ध्वज निर्माण करण्याचा त्याला पूर्ण अधिकार आहे, येथपर्यंत शेख अब्दुल्लांची मजल गेलेली आहे ! ह्या त्यांच्या घोषणेवर भारतीय वृत्तपत्रांनीं जेव्हां त्यावेळीं खूपच ताशेरे ओढले, तेव्हां ते असे भडकले म्हणतां कीं, त्या रागाच्या भरांत रणवीरसिंगपुरा येथें त्यांनीं आपल्या अंतःकरणांतलें सगळें गरळ ओकून टाकलें ! रणवीरसिंगपुरा येथील त्यांच्या ह्या वेफाम वक्तव्याचीं आम्ही आमच्या वाचकांना पुन्हा आठवण करून देतो. त्या भाषणांत ते म्हणाले, “भारताची घटना काश्मीरला संपूर्णपणें लागू आहे असें म्हणणारे लोक पोस्कट आणि पागल आहेत. जोपर्यंत भारताच्या भूमीवर जातीयवाद वावरत आहे, तोपर्यंत मर्यादित स्वरूपानेंच काश्मीर भारतांत सामील होईल. उद्यां समजा पंडित नेहरूंचें कांहीं वरेंवाईट झालें तर आपलें कसें होईल ह्याची काश्मीरांतील मुसलमानांना काळजी वाटते. भारताच्या घटनेंत काश्मीरला जर निराळें स्थान नसेल तर काश्मीरच्या मुसलमानांची आम्ही कशी खात्री करून देऊं कीं काश्मीरच्या अंतर्गत प्रश्नांत ढवळाढवळ करण्याची भारताला इच्छा नाहीं म्हणून ?” शेख अब्दुल्लांच्या ह्या वेशरमपणाच्या वक्तव्याला श्यामा-प्रसदानीं तडाडून उत्तर दिलें कीं, “काश्मीरमधील मुसलमानांचें जीवन फक्त एका माणसावर म्हणजे पंडित नेहरूंवर अवलंबून आहे असें म्हणणें वेजबाबदारपणाचें आहे. भारतीय घटना सर्व प्रकारच्या जातीयतेपासून अलिप्त असतां, काश्मीरी मुसलमानांना भारताच्या जातीयतेची भीति वाटते हें शेख अब्दुल्लांचें म्हणणें विचित्र आणि घातक आहे.” तथापि, पंडित नेहरूंनीं मात्र अब्दुल्लांच्या या विकृत आणि असत्य युक्तिवादाचा त्यावेळीं समाचार घ्यावयाचें सोडून त्याचें सर्व खापर ‘जम्मू प्रजापरिषदे’च्या डोक्यावरच फोडलें. ते म्हणाले, “प्रजापरिषदेच्या जातीयवादी धोरणामुळेंच शेख अब्दुल्लांना असें बोलणें भाग पडलें.” काश्मीर हें एक स्वतंत्र राष्ट्र आहे हें शेख अब्दुल्लांच्या डोक्यांतलें वेड अद्यापहि गेलें नाहीं. गेल्याच आठवड्यांत त्यांनीं पुन्हा ही घोषणा केली अन् त्याबद्दल

बाबू पुरुषोत्तमदास टंडन ह्यांनीं त्यांची हजेरीहि घेतली. भारताच्या घटनेमध्ये काश्मीर हें अपवादभूत समजलें जाऊं नये. काश्मीर आणि भारत ह्यांचें संपूर्ण ऐक्य व्हावें, उभयतांचें 'एक विधान, एक प्रधान अन् एकच निशाण' असावें अशी श्यामाप्रसादांची तीव्र इच्छा होती. ही इच्छा पूर्ण करण्याच्या कार्यांत त्यांनाच आपल्या प्राणांचें बलिदान करावयास लागावें ह्यापेक्षां अधिक विपरीत आणि हृदयद्रावक घटना दुसरी कोणती असू शकेल ?

भारताच्या एका नागरिकाला घटकराज्यानें स्थानबद्ध करून ठेवणें हा भारतीय घटनेचा भंग आहे किंवा काय, ह्या प्रश्नाचा श्यामाप्रसादांच्या अपमृत्यूमुळे आतां कायदेशीर निर्णय लागू शकणार नाही. हें जरी खरें असलें, तरी सत्तेच्या जोरावर आपल्या राजकीय प्रतिस्पर्ध्यांची दंडेलीनें मुस्कटदावी करण्याचें जें अविचारी धोरण श्यामाप्रसादांच्या बाबतींत स्वीकारलें गेलें, त्याबद्दल शेख अबदुल्ला इतके पंडित नेहरूहि जबाबदार आहेत. श्यामाप्रसादांच्या मृत्यूनें नेहरूंच्या चारित्र्यावर फार मोठा ठपका आलेला आहे असें आम्हांला वाटतें. कोणीं कांहीं म्हटलें तरी पंडित नेहरूंचा श्यामाप्रसादांवर फार मोठा राग होता ह्यांत कांहीं शंका नाही. आपल्या प्रत्येक भाषणामधून 'जातीयवादा'वर जेव्हां नेहरू टीकेची आग ओतीत असत, तेव्हां त्यांच्या डोळ्यासमोर श्यामाप्रसाद आणि त्यांचा 'जनसंघ' प्रामुख्यानें असावा असें वाटे. पाकिस्तानच्या आणि निर्वासितांच्या बाबतींतल्या नेहरू-सरकारच्या निष्क्रिय धोरणाची जर पद्धतशीरपणें ह्या देशांत कोणीं अब्रू घेतली असेल तर ती श्यामाप्रसादांनीं. मध्यवर्ती मंत्रिमंडळांत जवळ जवळ अडीच वर्षे श्यामाप्रसाद हे नेहरूंचे सहकारी होते. श्यामाप्रसाद हे हिंदुमहासभेचे पुढारी असतांना त्यांच्या अंगांतील थोर कर्तृत्व आणि गुण ओळखून त्यांना आपल्या मंत्रिमंडळांत घेण्यांत नेहरूंनीं जसा त्यावेळीं मनाचा मोठेपणा दाखवला, त्याप्रमाणें नेहरूंचें पाकिस्तानविषयक धोरण अगदीं प्रारंभापासून त्यांना पसंत नव्हतें, तरी देशाच्या कल्याणाकडे दृष्टि ठेवून, ते नेहरूसरकारमध्ये संपूर्ण विलीन गेले. इतके कीं त्यांचे हिंदुसभेचे लोक त्याबद्दल त्यांची निर्भर्त्सना करूं लागले. पण पुढें पूर्वबंगालमधल्या अल्पसंख्याक हिंदूंवरील पाकिस्तानी अत्याचाराचें प्यानक पर्व सुरू झालें तें थांबविण्यासाठीं नेहरू आणि लियाकत ह्यांनीं नवा सार केला. तथापि, हा करार म्हणजे पूर्वीं दोनदां झालेल्या इंडो-पाकिस्तानी शाराची पुनरावृत्ति आहे. पूर्वींच्या त्या करारांचें पाकिस्ताननें जेवढें पालन केले,

तेवढेंच ते या नव्या कराराचें करणार असें श्यामाप्रसादांनीं नेहसूना निक्षून सांगितलें, आणि 'अशा ह्या करारांत भागीदार होण्याची आपली मुळीच इच्छा नाही' असें म्हणून त्यांनीं आपल्या मंत्रिपदाचा ताडकन् राजिनामा देऊन टाकला.

ह्या राजिनाम्याचें लोकसभेमध्ये त्यांनीं जें निवेदन केलें, तें त्यांच्या निर्भय, तेजस्वी आणि त्रिनतोड वक्तृत्वाचा दैदीप्यमान विलासच होय. नेहरू त्यांच्या समोर बसले होते. त्यांच्या तोंडावर ते म्हणाले, "नेहरू सरकारचे आणि माझे मूलभूत मतभेद आहेत. त्यांचें धोरण मला पसंत नाही. असें असतां त्यांच्या मंत्रिमंडळांत मी कसा राहूं? आपल्या निष्क्रियतेच्या आणि चांगुलपणाच्या धोरणामुळें पाकिस्तानला वाटतें कीं, आपण दुबळे आहोंत. दर वेळेला आपलें धोरण बचावाचें असतें; आणि पाकिस्तानचें मात्र आक्रमणाचें असतें. देशाची फाळणी मुसलमानांच्या आग्रहामुळें झाली. हिंदूंचा त्याला एकजात विरोधच होता. फाळणी अपरिहार्य आहे असें जेव्हां मला वाटलें, तेव्हां बंगालच्या फाळणीचा मीच आग्रह धरला. पूर्व बंगालमधील हिंदूंना मीं आश्वासन दिलें कीं तुम्ही भिऊं नका. भारत तुमच्या मार्गें आहे. गेल्या अडीच वर्षांत त्यांच्या छळाची पराकाष्ठा झाली. त्यांचें रक्षण मला कांहीं करतां आलें नाही. तेव्हां मला ह्या सरकारांत राहण्याचा नैतिक हक्कच मुळीं नाही. आम्हांला स्वातंत्र्य मिळावें म्हणून पूर्वबंगालमधल्या हिंदूंनीं पाकिस्तानांत राहण्याचा एवढा धोका पत्करला. पण त्यांचें आम्हांला रक्षण करतां येत नाही. पाकिस्तानचें त्यांना संपूर्ण इस्लामीकरण करावयाचें आहे. त्या राज्यांत हिंदूंना सन्मानानें राहणें अशक्य आहे. हा जातीय प्रश्न नाही, हा राजकीय प्रश्न आहे. पूर्वबंगालमधून पंधरा हजार निर्वासित इकडे आले, तेव्हां तिकडच्या अत्याचारांची आम्हांला कल्पना आली. त्याची प्रतिक्रिया येथें झाली, तेव्हां पाकिस्तानचे डोळे उघडले. पण ह्या करारानें शेवटीं आम्हीच आक्रमक ठरलों. दोघेहि सारखेच गुन्हेगार आहोंत असें ह्या करारानें सूचित केलेलें आहे. काश्मीरचा निम्मा प्रदेश पाकिस्ताननें व्यापला आहे. अन् असें असून एकमेकांविरुद्ध युद्धाची भाषा कोणीं करावयाची नाही असें या करारांत म्हटलें आहे. ह्यापेक्षां अधिक हास्यास्पद काय आहे? यापुढें अल्पसंख्याक हिंदूंनीं आपल्या संरक्षणासाठीं पाकिस्तान सरकारकडेच जावे असें म्हणणें म्हणजे त्यांच्या जखमेंत उलटें मीठ घालण्यासारखें आहे. ह्या करारावर ज्यांचा विश्वास आहे त्यांनीं आपल्या त्रायकामुली आणि बहिणी घेऊ

पूर्वबंगालमधल्या दुर्दैवी हिंदूबरोबर राहावयाला जावे. कारण तीच त्यांच्या श्रद्धेची खरी कसोटी आहे!”

भावनाकंपित स्वरांत भाषण संपवून श्यामाप्रसाद खाली वसले. नेहरू अधोवदन झाले आणि लोकसभेच्या सभासदांनी टाळ्यांचा प्रचंड गजर केला! मतभेद आणि विरोध ह्या दोन गोष्टी नेहरूंना सहन होत नाहीत. आपण म्हणू त्याला मान डोलविणारे स्तुतिपाठक त्यांना सदोदित भोवतीं हवे असतात. ह्यामुळे श्यामाप्रसादांसारखा निःस्पृह आणि स्वाभिमानी माणूस त्यांच्या मंत्रिमंडळांत फार काळ टिकणे अशक्यच होते. किंवा, प्रत्येक वेळीं आपला मतभेद नेहरूंच्या तोंडावर निर्भीडपणे सांगणारे श्यामाप्रसाद हे त्यांच्या मंत्रिमंडळामधले एकटे एकच मंत्री होऊन गेले असावेत!

मंत्रिमंडळांतून बाहेर पडल्यापासून गेल्या तीन साडेतीन वर्षांमध्ये नेहरू-सरकारचे जबरदस्त विरोधक म्हणून भारताच्या लोकसभेमध्ये त्यांनी फारच मोठी कीर्ती मिळविली. एवढे मोठमोठे बुद्धिमान् आणि विद्वान् लोक भारताच्या निरनिराळ्या प्रांतांमधून लोकसभेत निवडून आलेले. आपापल्या क्षेत्रामध्ये प्रत्येकाने गडगंज नांवलौकिक मिळविलेला. पण एखाद्या डोंगराच्या शिखराप्रमाणे श्यामाप्रसाद बोलावयाला उमे राहिले की त्यांच्या भोवतालचीं सारीं माणसें टीच-भर उंचीचीं दिसत. एखादा मेघच गर्जना करतो आहे असें वाटे. धवधव्याच्या लोंढ्याप्रमाणे भाषेचा ओघ सुरू होई. वाक्यांमागून वाक्ये उड्या घेत. मित्रांच्या उपहासावर हर्षाचे रोमांच उठत, तर शत्रूंचे डोळे दिपून जात अन् ते जागच्या सेगीं खिळून राहात. विषय कोणताहि असला तरी प्रतिपादन तेवढेच आकर्षक. भावनेचा आवेश विलक्षण. पण तर्क आणि संयम कुठे सुटेल तर शपथ. वावगा शब्द काय वाटेल ते होवो तोंडांतून कधीं निघावयाचा नाही. प्रतिपक्षाला आपला धुव्या होतो आहे असें वाटेल; पण आपली वेअरू होते आहे असें कधींच वाटणार नाही. दाहक आणि आक्रमक युक्तिवादाने प्रतिपक्षाची राळ उडविणारे हे अमोघ वक्तृत्व श्यामाप्रसादांना त्यांच्या वडिलांकडून मिळाले. त्यांचे वडील सर आशुतोष मुकर्जी हे बंगालच्या सार्वजनिक जीवनामधले एक प्रचंड प्रकरण होऊन गेले! बंगालचे गव्हर्नर लॉर्ड लिटन ह्यांची त्यांनी कशी मस्ती जिरविली तो इतिहास तिकडे सुप्रसिद्ध आहे. अशा नरपुंगवाचे चिरंजीव श्यामाप्रसाद. बंगालच्या हक्क मंत्रिमंडळामध्ये ते पूर्वी अर्थमंत्री होते. त्यावेळीं बंगालमध्ये भयंकर

दुष्काळ पडला. तो निवारण करण्याचे कामीं हक्क मंत्रिमंडळ नालायक ठरलें. तेव्हां त्याचा दंभस्फोट करतांना श्यामाप्रसादांनीं जें ज्वलज्ज्वाल भाषण केलें, तें ऐकून पुष्कळांना हेस्टिंग्सच्या विरुद्ध वर्क किंवा फॉक्स ह्यांनीं केलेल्या ऐतिहासिक वक्तृत्वाची आठवण झाली. ह्या त्यांच्या अलौकिक गुणांमुळेच भारतीय लोकसभेत त्यांना अनन्यसाधारण स्थान प्राप्त झालें. त्यांच्यापेक्षां अधिक प्रभावी आणि सामर्थ्यवान् असा कोणीहि वक्ता तेथें नव्हता. कम्युनिस्ट सभासदांचें अक्राळ-विक्राळ वक्तृत्व हें त्यांच्यापुढें मोहरममधल्या वाघाच्या डुरकाळ्यांसारखें वाटे. नेहरू हे तर बोलून चालून लोकसभेच्या रंगभूमीवरचे लोकप्रिय 'नायक'. ते उभे राहिले कीं सारी सभा डोलूं लागे. त्यांच्या प्रत्येक वाक्याला टाळ्यांचा कडकडाट होई. पण नेहरूंनीं कितीहि प्रभावी भाषण केलें, तरी त्याचा परिणाम सपशेल धुवून टाकण्याचें विलक्षण सामर्थ्य श्यामाप्रसादांच्या वक्तृत्वांत असे. श्यामाप्रसादांचें भाषण चालू असतां नेहरूंच्या अंगाचा तडफडाट होई. पण मान खालीं घालून ते स्तब्ध बसत. उत्तर देण्याचा त्यांना धीरच होत नसे.

गेल्या नोव्हेंबर महिन्यांत नेहरू सरकारच्या पाकिस्तानविषयक धोरणासंबंधीं लोकसभेत जी विलक्षण खडाजंगी झाली, त्या प्रसंगीं श्यामाप्रसादांनीं केलेलें भाषण अविस्मरणीय होतें. पाकिस्तानी अत्याचाराचीं इतकीं भयानक उदाहरणें त्यांनीं पुराव्यासकट पुढें मांडलीं कीं श्रोत्यांच्या अंगावर शहारे उभे राहिले. त्यानंतर ते शांत स्वरांत म्हणाले, "अशा स्थितींत पूर्वपाकिस्तानांत अल्पसंख्याक हिंदूंना राहणें शक्य आहे काय ह्यासंबंधीं सरकारनें आपलें निश्चित मत एकदांचें जाहीर करा. तेथें त्यांना राहतां येणें अशक्य आहे असें वाटलें तर त्यांच्या संरक्षणासाठीं सरकार काय करतां येण्यासारखें आहे, किंवा नाही, तेंहि त्यांनीं एकदां ठरवून टाकावें. बरे, पाकिस्तानांतील अल्पसंख्याकांना जर मरूंच द्यायचें असेल तर त्यांना एकदमच मरूं द्यावें. असे हाल हाल करून त्यांना मरण येऊं नये. सतत मानहानि आणि छळ जो ह्या अल्पसंख्याकांना सहन करावा लागत आहे, त्यानें ह्या महान् राष्ट्राचा अपमान होत आहे हें ह्या सरकारला कसें कळत नाही ?" श्यामाप्रसादांच्या युक्तिवादाला नेहरूंपाशीं उत्तरच नव्हतें. ते एकदम भडकून म्हणाले, "भावनेच्या आहारीं जाऊन आपण ह्या प्रश्नाचा विचार करणार आहोंत का ? केवळ निर्वासितांच्या हृदयद्रावक कहाण्याच का आपण एकमेकांना सांगत बसणार ! ह्या कहाण्यांनीं माथीं भडकून घेऊन का आपण मोठमोठ्या राजकीय प्रश्नांचा निर्णय

लावणार आहोंत ? ह्या गोष्टी सांगतांना निवेदकांनीं आपल्या आवाजाचा एवढा चढउतार करण्याची काय आवश्यकता होती ? प्रजासत्ताक भारताची ही लोकसभा म्हणजे काय नाटकगृह आहे ?” नेहरूंचें वक्तृत्व आणि व्यक्तिमत्त्व लोकसभेंत एवढें केविलवाणें आणि पोरकें कधींच पडलें नसेल ! असा एकदांच नाही, अनेक वेळां श्यामाप्रसादांनीं नेहरूंचा लोकसभेमध्ये बोजवारा केलेला आहे. प्रतिपक्षाला टोमणे मारण्यांत तर श्यामाप्रसादांचा हातखंडा होता. नेहरूंना तर त्यांनीं ताडकन् सांगितलें कीं, ‘स्वतःचें माथें भडकावून घेण्याचा कायमचा मक्ता आपण घेतलेला दिसतोय !’ दिल्लीच्या एका निवडणुकींत काँग्रेसनें ‘दारू आणि पैसा’ (wine and wealth) ह्यांचा सर्रास उपयोग केला, असा श्यामाप्रसादांनीं आरोप केला. तेव्हां नेहरू एकदम ओरडले, “काय वेजवाचदार आरोप करतां हा ! काँग्रेसनें दारू आणि बायका (wine and women) वाटल्या ?” त्यावर श्यामाप्रसाद गरजले, “नीट ऐकून तरी घ्या ! दारू आणि पैसा असें मी म्हणालों ! दारू आणि बायका नव्हे !” मग दुसरे दिवशीं डोकें शांत झाल्यावर नेहरूंनीं श्यामाप्रसादांची क्षमा मागितली.

लोकसभेंतील नेहरूंच्या असहनशील आणि माथेफिरू स्वभावावर श्यामाप्रसाद हा एक रामबाण लेपच होता असें म्हटलें तरी चालेल. नेहरूंना असा खंबीर आणि जबरदस्त विरोधक आयुष्यांत कधीं भेटला नसेल. ह्या दोघांचें तुंबळ द्वंद्वयुद्ध हें लोकसभेचें एक ठरून गेलेलें वैशिष्ट्य होतें. पण एवढें असूनहि नेहरूंचा उपमर्द होईल असा अपशब्द श्यामाप्रसादांच्या तोंडामधून चुकूनहि कधीं निघाला नसेल. नेहरूंच्या मंत्रिमंडळांत असतांना त्यांच्या राज्यसंघांतलीं अनेक वैगुण्यें राहस्यें त्यांना त्यावेळीं समजलीं असतील. पण मंत्रिमंडळामधून बाहेर पडून ते इरूसरकारचे विरोधक झाल्यानंतर त्यांनीं त्या माहितीचा कधीं दुरुपयोग केलेला नाही.

सार्वजनिक पुरुषांच्या अंगीं असाव्या लागणाऱ्या उमद्या आणि धीरोदात्त स्वभावाचें भरपूर भांडवल श्यामाप्रसादांच्या जवळ होतें. त्या दृष्टीनें विचार करतां नेहरूंचा श्यामाप्रसादांकडे आणि त्यांच्या राजकारणाकडे बघण्याचा दृष्टिकोन मात्र अत्यंत पूर्वग्रहदूषित आणि असमंजसपणाचा होता. आणि त्यांच्यासारख्या अखिल भारतीय कीर्तीच्या आणि प्रतिष्ठेच्या पुढाऱ्याला काश्मीर सरकारनें स्थानबद्ध केलें असतां, त्या दंडेलशाहीच्या धोरणाला प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष पाठिंबा

देऊन नेहरूंनी त्यांच्या वावरीत फार मोठा अन्याय केला ह्यांत कांहीं शंका नाही. हां आपण कम्युनिस्ट आहोत अशी नेहरू केव्हांतरी प्रौढी मिरवतात. तें खरें असो न वा खोटें असो, पण प्रतिपक्षाला एखाद्या दुसऱ्या विशेषणानें वदनाम करण्याचें क तंत्र त्यांनीं चांगलेंच आत्मसात् केलेलें दिसतें. जातीयवादी मुसलमानांच्या अत्याचारांमुळे झालेल्या देशाच्या फाळणीचे जे जे म्हणून कोणी विरोधकणे असतील त्यांची, 'जातीयवादी' ह्या शिबीरानें सर्रास संभावना करण्यांत त्यांच्या- ठोकळेवाज राष्ट्रीयवादाला मोठी धन्यता वाटते. वस्तुतः फाळणी होण्यापूर्वी पाकिस्तानची मागणी ही 'पोरकट, विक्षिप्त आणि मूर्खपणाची' आहे असें हेच नेहरू तावातावानें म्हणत होते, आणि फाळणी झाल्यानंतर नेमकीं तींच विशेषणें- ते पाकिस्तानच्या विरोधकांना लावीत आहेत; हें आश्चर्य नव्हे काय? फाळणी होत असतांना पाकिस्तानांतील अल्पसंख्याकांना कोणत्याहि परिस्थितींत आम्ही विसरणार नाहीं असें कंठरवानें ओरडून सांगणाऱ्या ह्याच नेहरूंच्या तळपायाची आग त्याच अल्पसंख्याकांवर होणाऱ्या पाकिस्तानी अत्याचारांचीं वर्णनें ऐकून मस्तकाला जावी हें चमत्कारिक नव्हे काय? पाकिस्तानसंबंधीचें आतांपर्यंतचें नेहरूसरकारचें सर्व धोरण दुबळें आणि आत्मघाताचें ठरलें आहे. हें धोरण आतां बदलून अधिक खंबीर केले पाहिजे असें प्रजासमाजवाद्यांचेंहि मत आहे. पण असें म्हटल्यानें ते 'जातीयवादी' ठरत नाहीत. देशांतील आर्थिक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून केवळ जातीयवादाच्या काल्पनिक वागुलवोवाला घोपटण्याच नेहरूंनीं जो गेलीं दीड-दोन वर्षे सपाटा चालवला आहे, त्याच्यामागलें त्यांचे राजकारण कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. देशांतील अल्पसंख्याकां घाबरवून त्यांचीं मते त्यांना मिळवावयाचीं होती आणि सार्वत्रिक निवडणुका त्यांना जिंकवयाच्या होत्या, दुसरें काय? पण आपला मतलब साधण्यासाठी दुसऱ्यांना वदनाम करावयाचें, हा न्याय कुठला? पाकिस्तानवाचत भारतने धोरण पडखाऊपणाचें असूं नये, पाकिस्तानांतील अल्पसंख्याकांचा छळ होऊ नये, काश्मीरचें भारताशीं संपूर्ण ऐक्य व्हावें एवढाच श्यामाप्रसादांचा आग्रह होता ना? मग तेवढ्यामुळे ते 'जातीयवादी' आणि 'भारताचे शत्रु' ठरतात, अन् 'काश्मीर हें स्वतंत्र राष्ट्र आहे' अशी घोषणा करणारा शेर अवदुल्ला मात्र राष्ट्रवादी आणि भारताचा महान् मित्र ठरतो! काय न्याय आहे पाहा! हिंदूंचा पक्षपात करणारें राजकारण जर 'जातीयवादी' असेल तर जातीयवादी

देऊन नेहरूंनी त्यांच्या बाबतींत फार मोठा अन्याय केला ह्यांत कांहीं शंका नाही. आपण कम्युनिस्ट आहोंत अशी नेहरू केव्हांतरी प्रौढी मिरवतात. तें खरें असो वा खोटें असो, पण प्रतिपक्षाला एखाद्या दुसऱ्या विशेषणानें बदनाम करण्याचें तंत्र त्यांनीं चांगलेंच आत्मसात् केलेलें दिसतें. जातीयवादी मुसलमानांच्या अत्याचारांमुळे झालेल्या देशाच्या फाळणीचे जे जे म्हणून कोणी विरोधक असतील त्यांची, 'जातीयवादी' ह्या शिवीनें सर्रास संभावना करण्यांत त्यांच्या ठोकळेवाज राष्ट्रीयवादाला मोठी धन्यता वाटते. वस्तुतः फाळणी होण्यापूर्वी पाकिस्तानची मागणी ही 'पोरकट, विक्षिप्त आणि मूर्खपणाची' आहे असें हेच नेहरू तावातावानें म्हणत होते, आणि फाळणी झाल्यानंतर नेमकीं तीच विशेषणें ते पाकिस्तानच्या विरोधकांना लावीत आहेत; हें आश्चर्य नव्हे काय? फाळणी होत असतांना पाकिस्तानांतील अल्पसंख्याकांना कोणत्याहि परिस्थितींत आम्ही विसरणार नाहीं असें कंठरवानें ओरडून सांगणाऱ्या ह्याच नेहरूंच्या तळपायाची आग त्याच अल्पसंख्याकांवर होणाऱ्या पाकिस्तानी अत्याचारांचीं वर्णनें ऐकून मस्तकाला जावी हें चमत्कारिक नव्हे काय? पाकिस्तानसंबंधीचें आतांपर्यंतचें नेहरूसरकारचें सर्व धोरण दुबळें आणि आत्मघाताचें ठरलें आहे. हें धोरण आतां बदलून अधिक खंबीर केलें पाहिजे असें प्रजासमाजवाद्यांचेंहि मत आहे. पण असें म्हटल्यानें ते 'जातीयवादी' ठरत नाहींत. देशांतील आर्थिक प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून केवळ जातीयवादाच्या काल्पनिक बागुलबोवाला घोपटण्याचें नेहरूंनीं जो गेलीं दीड-दोन वर्षे सपाटा चालवला आहे, त्याच्यामागलें त्यांचे राजकारण कोणाच्याहि लक्षांत येण्यासारखें आहे. देशांतील अल्पसंख्याकां घाबरवून त्यांचीं मते त्यांना मिळवावयाचीं होतीं आणि सार्वत्रिक निवडणुका त्यांना जिंकावयाच्या होत्या, दुसरें काय? पण आपला मतलब साधण्यासाठीं दुसऱ्यांना बदनाम करावयाचें, हा न्याय कुठला? पाकिस्तानबाबत भारत धोरण पडखाऊपणाचें असूं नये, पाकिस्तानांतील अल्पसंख्याकांचा छळ हो नये, काश्मीरचें भारताशीं संपूर्ण ऐक्य व्हावें एवढाच श्यामाप्रसादांचा आग्रह होता ना? मग तेवढ्यामुळे ते 'जातीयवादी' आणि 'भारताचे शत्रु' ठरतात, अन् 'काश्मीर हें स्वतंत्र राष्ट्र आहे' अशी घोषणा करणारा शंख अवदुल्ला मात्र राष्ट्रवादी आणि भारताचा महान् मित्र ठरतो! काय न्याय आहे पाहा! हिंदूंचा पक्षपात करणारें राजकारण जर 'जातीयवादी' असेल तर जातीयवादी

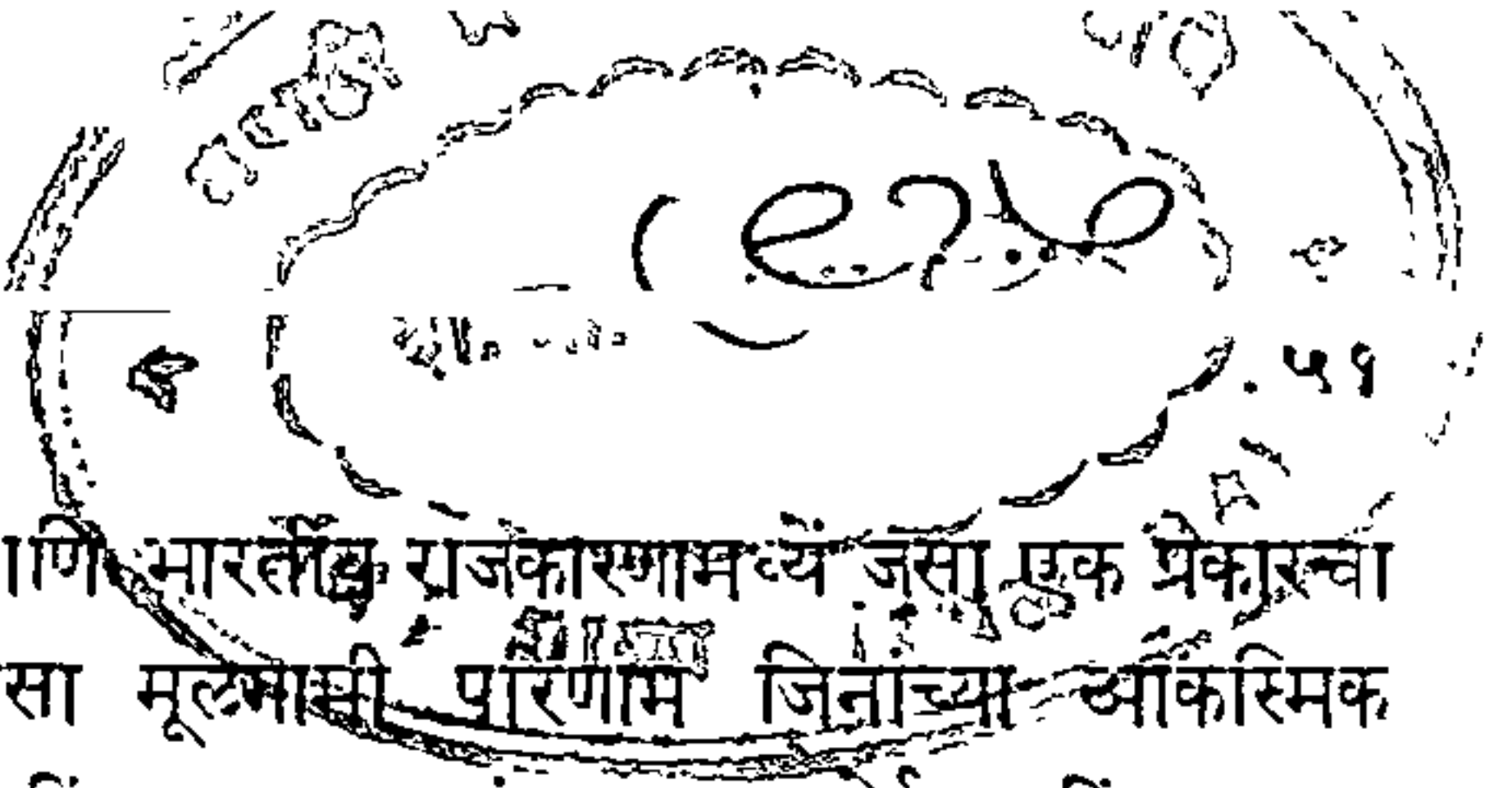
सलमानांच्या धोरणाचा अनुनय करणारे राजकारणहि तितकेंच 'जातीयवादी' रतें. भारतीय ऐक्याचा, स्वातंत्र्याचा आणि लोकशाहीचा श्यामाप्रसादांसाखा प्रचंड पुरस्कर्ता नेहरूंच्या राज्यांत 'जातीयवादी' ठरावा आणि स्थानबद्धतेमध्ये त्याला मरण यावें ही अन्यायाची परिसीमा होय ! श्यामाप्रसादांच्या या मृत्यु-लेखांत नेहरूंच्या अनुदार आणि अन्यायी धोरणावर टीका करण्याचें वस्तुतः कांहींच कारण नव्हतें. पण श्यामाप्रसादांच्या मानहानीला आणि मृत्यूला पर्यायानें नेंच कारणीभूत झाले हें कसे विसरतां येईल ? श्यामाप्रसादांच्या मृत्यूबद्दल शोक प्रदर्शित करतांना सुद्धां मोठमोठ्या काँग्रेस पुढाऱ्यांना त्यांच्याशीं असलेल्या मतभेदाचा उल्लेख करणें आवश्यक वाटलें, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. मौलाना आझाद म्हणाले, "मुकर्जीशीं असलेले मतभेद त्यांच्या मृत्यूनें नाहींसे झाले !" वाहवा, दुःख व्यक्त करण्याची ही फारच उत्तम रीत म्हटली पाहिजे ! भसो.

शिक्षण, अर्थशास्त्र, उद्योग, तत्त्वज्ञान अशीं श्यामाप्रसादांच्या बुद्धिमत्तेचीं आणि कर्तृत्वाचीं विविध क्षितिजे होतीं. पण स्वातंत्र्याच्या राजकारणांत निर्माण झालेल्या विकृतींचा प्रतिकार करण्यासाठीं त्यांना राजकीय आखाड्यांतच जन्मभर गडावें लागलें. आयुष्यांतले सर्वोत्तम सन्मान तरुण वयांतच त्यांना मिळाले. मृत्यूनेंही आपला कृपाकटाक्ष अल्पवयांतच त्यांच्यावर टाकला. राष्ट्राची राज्यधुरा आपल्या प्रचंड बाहूवर बाहून नेण्याचें सामर्थ्य असलेल्या ह्या महान् देशभक्ताला विटपर्यंत सत्ताधारी पक्षाशीं झगडण्यांत आपल्या बुद्धिबळाचा विनियोग करावा लागला आणि सामान्य राजकीय गुन्हेगाराप्रमाणें दूरच्या कोठल्या तरी कारागृहांत 'माता ! माता ! माता !' करीत प्राण सोडावा लागला हा दुर्दैवाचा केवढा धावा ! नेहरूंच्या दृष्टीला श्यामाप्रसाद कसेहि दिसोत, आमच्या राजकीय पुरोगाम्यां'ना श्यामाप्रसाद कसेहि भासोत, पण भारताच्या इतिहासांत देशाच्या कल्याणासाठीं आपल्या सर्वस्वाचें बलिदान करणारा हुतात्मा असाच सुवर्णाक्षरांत त्यांचा उल्लेख होईल. त्यांचें अपूर्ण राहिलेले स्वप्न साकार करणें हेंच त्यांचें स्वर्णकारक होय !

सरहूम महमदअल्ली जि न

आठ दिवसांपूर्वी पाकिस्तानचे गव्हर्नर जनरल महमदअल्ली जिना हे कराच येथे अकस्मात् मरण पावले. त्यांची प्रकृति बरी नसल्याचें गेल्या स महिन्यांत पुष्कळ वेळां कानांवर आलें होतें. तथापि त्यांच्या आयुष्याचा अंतकाळ इतका जवळ आला असेल अशी मात्र कुणाचीहि कल्पना नव्हती. पण अघटित घटना घडून येण्याचा सध्यांचा हा काळच आहे असें वाटतें. आमचा पुण्याचा गोडसे दिल्लीला जाऊन महात्मा गांधींची हत्या करील असें कुणाला वाटलें होतें. गांधीजींचें मरण जितकें अकल्पित तितकाच जिनांचा मृत्यूहि अनपेक्षित. गेल रविवारीं अगदीं सकाळच्या प्रहरीं ही बातमी आम्हीं वाचली तेव्हां आम्हांक अतिशय आश्चर्य वाटलें. क्षणभर आमची विचारशक्ति स्थगित झाली आणि मं उजाड पडल्यासारखा वाटला. जिना मरण पावले ही गोष्ट वाईट झाली क चांगली झाली हा त्या क्षणीं मुळीं प्रश्नच उद्भवला नाहीं. ऐतिहासिक व्यक्तींच मरणाकडे वैयक्तिक किंवा घरगुती दृष्टीनें पाहावयाचें नसतें. जिनांच्या मृत्यून पाकिस्तानच्या आणि हिंदुस्थानच्या भविष्यकालीन राजकारणावर काय परिणाम होईल यांचा एक लांबलचक विचार चटकन् आमच्या अन्तश्चक्षूंपुढून चमकू गेला. गांधीजींच्या मृत्यूमुळे हिंदी जनतेच्या जीवनांत विकोपाला गेलेली जाती

मरहूम महमद अह्ली जिना

जीवता जशी एकदम नष्ट झाली आणि भारताच्या राजकारणात जसा एक प्रकारचा
क्रांतिकारक बदल घडून आला, तसा मूलभाषी पारंगम जिनांच्या आकस्मिक
मरणामुळे पाकिस्तानच्या जीवनांत किंवा राजकारणांत घडून येईल किंवा काय
असा प्रश्न साहजिकच आमच्या डोळ्यांपुढे उभा राहिला. फार तपशिलांत न
जातां एकदम असें म्हणतां येईल कीं, जिनांच्या मृत्युमुळे पाकिस्तानची फारच
मोठी हानि झालेली आहे. जिना हे केवळ पाकिस्तानचा पायाच नव्हते तर ते
पाकिस्तानच्या भिंती होते, घुमट आणि कळसहि पण होते. जिनांच्या मृत्युमुळे
पाकिस्तानचा जीवनाधार तुटल्यासारखें झालें आहे. जिनांच्या मरणामुळे
पाकिस्तानच्या डोक्यावरचें आभाळच जणुं कांहीं फाटलें आहे. जिनांच्या
निधनामुळे पाकिस्तान आज सर्वस्वीं उघडें पडलें आहे. कोणी आम्हांला
निराशावादी म्हणेल किंवा फारच आशावादी म्हणेल, पण जिनांच्या मृत्यूनंतर
पाकिस्तानचा हा इमला फार दिवस अलगपणें टिकू शकेल असें आम्हांला
वाटत नाहीं. जिनांच्या मृत्युनें पाकिस्तानच्या शाश्वतीबद्दल आमच्या मनांत तरी
अचरदस्त संशय निर्माण झाला आहे.

जिनांच्या मरणामुळे आम्हांला हर्ष झालेला नाहीं. या देशांत कोणालाहि तसा
तो झाला असेल असें आम्हांला वाटत नाहीं. जिनांच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून
कोणी पेढे किंवा बर्फां वाटल्याचें आम्हांला ऐकलेलें नाहीं. खरोखर हिंदुस्थानांत
साहजिकच आम्ही हिंदु लोक तसे अंतःकरणानें फार चांगले आहोंत. दुःखानें किंवा
तनांनीं आनंदाच्या उकळ्या फुटण्याइतकीं आमचीं अंतःकरणें क्षुद्र नाहींत.
जिनांच्या मृत्युमुळे तुम्हांला हर्ष झाला नसेल, पण वाईट वाटलें का ?' असा
कोणी आम्हांला सवाल करील तर त्याला आम्ही प्रांजलपणें सांगूं कीं जिनांच्या
मृत्युमुळे आम्हांला वाईट वाटण्याचा प्रश्नच मुळीं उत्पन्न होत नाहीं. ज्यांच्या-
बद्दल आपणांला प्रेम वाटतें, आपलेपणा वाटतो, आस्था वाटते किंवा ज्यांचे आणि
आपले संबंध कांहीं तरी लोभाचे किंवा जिह्वाळ्याचे आहेत त्यांच्या मृत्यूबद्दल
आपणांस दुःख होणें साहजिक असतें. अशा तऱ्हेचे जिनांचे आणि आपले संबंध
आहेत असें कोणाला तरी म्हणतां येईल काय ? आपल्याला जिनांबद्दल प्रेम वाटावें
असें गेलीं कित्येक वर्षे त्यांचें आणि आपलें नातें राहिलेलें नव्हतें. पूर्वी असा
काळ होता कीं ज्या वेळीं जिनांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल आणि कर्तृत्वाबद्दल आपणांला
तिशय आदर वाटत होता. त्या वेळीं जनतेची जिनांबद्दल जी भावना होती

तिचें मूर्त स्मारक भुंबईत 'जिना हॉल' बांधून जनतेनें करून ठेवलेलें आहे 'मी शंभर टक्के हिंदी माणूस आहे.' अशी सार्वजनिक व्यासपीठावरून त्या वेळीं जिना गर्जना करीत असत. 'मी तुमच्या देशाचा, तुमच्या राष्ट्राचा आणि तुमच्या संस्कृतीचा माणूस नाहीं' असें ज्या क्षणीं जिना बोलू लागले, त्या क्षणीं त्यांची आणि आमची फारकत झाली. 'आमच्यामधून चालते व्हा' असें आपण जिनांना कधीं सांगितलें नव्हतें. स्वतःच्या बुद्धीनें आणि खुषीनें ते आमच्यामधून उठून गेले आणि त्यांनीं निराळा प्रपंच स्थापन केला. फाळणीची आणि फारकतीची जबाबदारी सर्वस्वीं जिनांवर आहे. जो माणूस आमच्या राष्ट्राचा नाहीं, जो माणूस आमच्या देशाचा नाहीं, त्याच्या मृत्यूबद्दल आम्हांला वाईट वाटण्याचें काय हो कारण ? मुसोलिनी आणि हिटलर यांच्या मृत्यूबद्दल आम्हांला जितकें वाईट वाटलें, तितकेंच दुःख जिनांच्या मृत्यूबद्दल आम्हांला झालें असें म्हणायला हरकत नाहीं. देशाची फाळणी न करतां देश स्वतंत्र करण्याच्या कामीं जर जिनांनीं आपल्या बुद्धिमत्तेचा आणि कर्तृत्वाचा उपयोग केला असता, तर जिनांच्या मृत्यूमुळे चाळीस कोटि लोकांच्या डोळ्यांतून आज टपटपा अश्रु गळाले असते.

मनुष्य मेल्यानंतर त्याजबद्दल वाईट लिहूं नये अशी एक सभ्य रीत आहे. ती जरी आम्हांला मान्य असली तरी मनुष्य मेल्यानंतर त्याजबद्दल खोटे लिहिणें हेंहि पण काहीं फारसें सभ्यपणाचें होणार नाहीं अशी आमची समजूत आहे. जिनांची अद्वातद्वा निंदा करून घेण्याचा मात्र हा प्रसंग खचित नव्हे तथापि जिनांबद्दल आपणांला प्रामाणिकपणें काय वाटतें हें योग्य तो संयम राखून बोलायला मुळींच हरकत नसावी. आपल्या एकट्याच्या इच्छाशक्तीच्या जोरावर आपण पाकिस्तान निर्माण करूं शकलों अशी जिवंतपणीं जिनांना खूप घमंड वाटली असेल आणि ती त्यांच्या दृष्टीनें कदाचित् समर्थनीय पण असेल. पाकिस्तान निर्माण करून या देशांतील मुसलमानांचें जिनांनीं फार मोठें कल्याण केलें असेंहि मानणारे जिनांचे लक्षावधि अनुयायी या भूमीमध्ये असतील—तथापि देशाची फाळणी घडवून आणून या देशाचें आणि या देशांतील हिंदु नि मुसलमान जनतेचें जिनांनीं भयंकर नुकसान केलें आहे असाच निर्वाळा निःपक्षपात इतिहासकाराला द्यावा लागेल यांत मुळींच संशय नाहीं. सहस्रावधि हिंदूंच्या आणि मुसलमानांच्या गेल्या वर्षीं ज्या राक्षसी कत्तली या देशांत घडून आल्या, त्यापये किंमतीच्या घरादारांचा नि मालमत्तेचा जो विध्वंस झाला अ